

VABADE MAAKÄSITÖOLISTE ETNILINE PÄRITOLU EESTIS XVIII SAJANDIL

J. Linnus

Eesti rahvakultuuri kujunemist on mõjutanud küllalt erinevad tegurid. Teatud tähtsus oli siin muinasaja hõimuerinevustel ja looduslik-geograafilistel tingimustel, samuti paikkonna majanduslikul struktuuril ja suhtlemisintensiivsusel naaberrahvastega. Kõik see aitas kaasa ka märgatavate paikkondlike erinevuste kinnistumisele. Kohapealse kultuuritraditsiooni kandjaiks olid vastava paikkonna põlisasukad, s. o. pered, kes elasid seal pikemat aega. Kuid samal ajal asus maal alati ka väljastpoolt tulnud võõrasukaid. Nende hulgas oli nii teistest kihelkondadest tulnud talupoegi kui ka peamiselt linnade kaudu maale asunud mittekohaliku päritoluga inimesi. Kus võõrasukate erikaal oli küllalt suur, seal võisid nad paikkonna kultuuritraditsiooni ka oluliselt mõjutada. XVII ja XVIII sajandi arhiiviallikad näitavad, et võõrasukate juurdevool oli küllalt suur eriti peale laastavaid sõdu ja katkuaastaid. Nii oli 1630-ndate aastate lõpul võõrasukaid rohkesti just Viru- ja Harjumaal (perede üldarvust üksikutes mõisates kuni 36,8 ja 21,4%). Lõuna-Eestis oli võõraid perede üldarvust 17,1%.¹

XVIII sajandi adramaarevisjonides pole võõrasukad kirja pandud ühesuguse põhimõtte alusel. Eestimaa mõisad koostasid iga revisjoni ajal spetsiaalse nimistu — *fremde und freie Leute*, mille alusel võib hästi näha võõra pere käekäiku. Adrataludesse paigutatud võõrad sulasid üsna ruttu põlisasukate sekka. XVIII sajandi teise veerandi revisjonides on selle kohta hulganisti näiteid. Sel viisil arvati pärisorjastatud talupoegade hulka just eesti ja soome päritoluga võõrasukad. Mitmesugused maal elavad ametimehed (käsitöölised, kõrtsmikud, möldrid) olid aga hoopis liikuvad, nende oskusi kasutas ka mõis ja just selle tõttu need mehed säilitsid oma erilise seisundi. Valdavalt olid nad soome, rootsi ja

¹ J. V a s a r. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. — «Eesti Kirjandus», 1931, nr. 11, lk. 555—563. Vt. ka J. V a s a r. Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal. — «Olion», 1931, nr. 1, lk. 3—5. Eesti rahva ajalugu. Toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. 2. kd. Tartu, 1933, lk. 928—948.

saksa päritoluga. XVIII sajandi keskel kujuneski niiviisi Eestimaa maarahvastikus välja kaks sotsiaalselt teravalt eristunud rühma — ühelt poolt pärisorjastatud talupojad, teiselt poolt liikumis- ja elukutse valiku vabadust omavad vabad — *freie Leute*. Ja kuuluvust vabade hulka tuli nüüd juba dokumentaalselt tõestada. Kui sakslane, rootslane või soomlane loeti juba etnilise päritolu alusel vabaks, siis eestlane võis vabaks saada ainult mõisniku poolt antud vabakirja alusel. Mõnigi vaba meistermees jäi XVIII sajandi kolmanda veerandi adramaarevisjonides kirja panemata selle tõttu, et tema kuuluvus vabade hulka oli väljaspool kahtlust (eriti saksa käsitöölised). Liivimaa mõisates oli mittekohaliku päritoluga ametimehi hoopis juhuslikumalt ja suures enamuses olid nad ikka sakslased. Adramaarevisjonides pandi neid kindlasti kirja vaid siis, kui nad asusid XVII sajandi lõpu vakuraamatutes fikseeritud taludes. Maatud ja vastrajatud taludes elunevad võõrad võisid jääda ka märkimata.² Terminit *freie* siin ei kasutatud. Termin *fremde all* toodi ära vaid väljastpoolt pärinevad pärisorjastatud talupojad. Nii on XVIII sajandi adramaarevisjonides võõrasukad kirjas mitme erineva nime all. XVIII sajandi lõpu hingeloendid tunnevad vaid terminit *freie Leute* ja seda ikka sotsiaalse rühmituse tähisena. Liivimaa mõisate hingeloendite koostajad kasutavad aga vahel termineid, mis rõhutavad piiri saksa ja mitesaksa vabade vahel (näiteks *Deutsche Freye, Freye Bauer Leute, Freye Leute Bauer Standes* jne.)

XVIII sajandil paikneb võõraste ja vabade inimeste põhimass Põhja-Eesti mõisates. H. Ligi on juba avaldanud adramaarevisjonides märkimist leidnud võõrasukate arvu.³ Kõige enam on neid endiselt Viru- ja Harjumaal ning seda eriti XVIII sajandi teisel veerandil. Näiteks oli Virumaal 1732. aastal võõraid pärustalupoegade arvust 9,7%, Harjumaal 5,7% (vt. tabel 1). Kui aga arvesse võtta juba pärustalupoegade hulka arvatud võõrad, siis on see suhtarv mõnevõrra veelgi suurem (näiteks Virumaal 1739. aastal 10,9%).⁴ XVIII sajandi kolmanda veerandi adramaarevisjonides võõraste ja vabade arv langeb selle tõttu, et nüüd on märgitud vaid vabad inimesed. Liivimaa mõisates elavate võõrasukate arvu ei saa täpselt kindlaks teha, kuid igal juhul oli neid tunduvalt vähem kui Eestimaal. Seda näitab küllalt veenvalt 1782. aasta hingeloendus. Eestimaa mõisates elas sel ajal 6585 vaba inimest, kes väga suures enamuses olid mittekohaliku päritoluga. Maa-

² H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711—1816. — Uurimusi Läänemere- ja Põhja-Eesti ajaloo ajaloost II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 371. Tartu, 1975, lk. 33—100.

³ H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandil. — Uurimusi Läänemere- ja Põhja-Eesti ajaloo ajaloost I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 316. Tartu, 1973, lk. 263—266, tabel 4. Pärustalupoegade üldarvu (mõisateenijate) annab samas tabel 3.

⁴ J. Linnus. Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel. — Läänemere- soomlaste rahvakultuurist. Toim. J. Linnus. Tallinn, 1970, lk. 111—115, tabel 2.

Vabade ja võõraste inimeste protsent pärustalupoegadest mõisateenijateta
Eestimaal XVIII sajandil

	1732	1757	1782		Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest
	Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest	Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest	Pärustalupoegade arv	Vabade ja võõraste arv	
1	2	3	4	5	6
Harjumaa					
Kuusalu	4,23	3,54	5 296	180	3,40
Jõelähtme	6,68	0,82	3 006	116	3,86
Harju-Jaani	6,40	2,67	3 484	135	3,87
Jüri	4,99	4,01	3 804	184	4,83
Kose	6,71	2,64	5 438	272	5,00
Juuru	6,75	2,60	5 107	145	2,84
Rapla	4,41	1,66	6 387	255	4,06
Hageri	5,82	2,39	5 150	177	3,44
Nissi	8,18	0,90	3 288	75	2,28
Keila	8,65	3,45	6 594	286	4,34
Harju-Madise Risti	{ 2,39	0,32	5 179	44	0,84
Kokku	5,75	2,34	52 733	1 869	3,54
Virumaa					
Kadrina	1,53	0,67	6 069	161	2,65
Haljala	9,01	2,12	6 403	168	2,62
Viru-Nigula	10,10	1,51	5 122	179	3,47
Lüganuse	14,60	1,09	3 167	120	3,79
Jõhvi	17,79	1,02	7 360	380	5,16
Vaivara	37,73	11,86	2 055	397	19,31
Rakvere	12,95	2,44	3 380	95	2,81
Viru-Jaagupi	8,14	2,70	4 026	250	6,21
Väike-Maarja	5,43	3,00	4 174	141	3,38
Simuna	4,32	2,21	5 193	230	4,43
Kokku	9,73	2,16	46 949	2 121	4,51
Järvamaa					
Ambla	4,60	3,36	4 600	364	7,91
Järva-Madise	3,18	0,40	2 420	79	3,26
Järva-Jaani	1,85	1,94	3 543	106	2,99
Koeru	5,28	2,47	4 251	307	7,22
Peetri	5,97	0,54	4 786	124	2,59
Paide-Anna	5,27	—	1 564	50	3,20
Türi	7,42	1,17	4 441	87	1,96
Kokku	4,89	2,60	25 605	1 117	4,36

Tabel 1 (järg 1)

1	2	3	4	5	6
Läänemaa					
Noarootsi	4,46	0,52	3 159	74	2,34
Vormsi	—	—	1 704	11	0,65
Lääne-Nigula	6,05	3,60	3 638	68	1,87
Ridala	3,03	1,36	3 740	145	3,88
Martna	5,35	3,89	2 828	77	2,72
Kullamaa	3,01	2,91	6 176	236	3,82
Märjamaa	5,80	7,03	2 722	201	7,38
Vigala	5,72	3,81	3 112	45	1,45
Kirbla	14,18	9,28	1 704	111	6,51
Lihula	3,20	4,15	1 052	41	3,89
Karuse	1,79	4,61	2 412	146	6,05
Hanila	3,73	5,05	3 478	126	3,62
Mihkli	3,51	4,73	926	69	7,45
Kokku	4,14	3,49	36 651	1 350	3,68
Hiiumaa					
Pühalepa	?	?	3 361	65	1,93
Käina	?	?	4 533	31	0,65
Reigi	?	?	1 653	32	1,94
Kokku	?	?	9 547	128	1,34
Eestimaal kokku ilma Hiiumaata	6,55	2,41	161 938	6 457	3,98
Eestimaal kokku	?	?	171 485	6 585	3,84

rahvastiku üldarvust oli vabu ca 3,5%. Lõuna-Eesti mõisate hingeloendid on säilinud vaid osaliselt ja nende alusel oli vabu maarahvastikust vaid ca 1,5%. Vabade üldarvu võime selle alusel hinnata umbes 3000 hingele.⁵ Saaremaal näib see suhtarv olevat veelgi väiksem.

Adramaarevisjonides ja hingeloendites on küllalt järjekindlalt märgitud võõra ja vaba mehe tegevusala, amet. Siit selgubki, et nende hulgas kasvas pidevalt mitmesuguste ametimeeste, eriti käsitöölise erikaal. Kuna viimaseid harilikult pärisorjastatud maa-rahva hulka ei arvatud, siis kasutamegi allpool alati terminit *vaba*. Oleme nende sekka aga lugenud ka neid peamiselt eesti ja soome päritoluga meistermehi, kes ajapikku oma vabamehe seisundi kaotasid. See aitab paremini jälgida just soomlastest meistermeeste käekäiku. Eestimaa mõisates on vabad käsitöölised üsnagi täpselt kirjas ja selle alusel on ajavahemikus 1732—1782

⁵ J. Linnus. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn, 1975, lk. 26—27.

Vabade käsitöölaliste arv Eestimaal XVII sajandil

	Üldarv aastatel 1732—1782	1732	1744	1757	1765	1774	1782
Harjumaa	484	51	79	83	89	131	183
Virumaa	482	94	73	91	92	108	190
Järvamaa	254	30	52	48	45	61	107
Läänemaa	384	48	70	84	89	92	138
K o k k u	1604	223	274	306	315	392	618

teada 1604 meistermeest (vt. tabel 2). Liivimaa mõisate osas ei saa anda andmete lünklikkuse tõttu mingit vabade üldarvu. Lõuna-Eestis viidi kõigis mõisates adramaarevisjonid läbi aastatel 1721—1724, 1744 ja 1757—1758. Saaremaalt on esimesed andmed säilinud alles aastast 1731. Nagu eespool juba märkisime, ei tarvitsetud revisjoni käigus sugugi kõiki vabu meistreid kirja panna. Seda näitab ka adramaarevisjonide andmete võrdlemine kirikute meetrikaraamatutega. Kuid igal juhul elas vabu käsitöölisi pidevalt maal hoopis juhuslikumalt kui Põhja-Eestis. Seda kinnitab hästi ka esimeste hingeloenduste andmestik. Tõsi küll, Lõuna-Eesti ja Saaremaa osas on vastavad andmed olemas ca 90 protsendi mõisate kohta. Kuid ka olemasolev aines näitab meistermeeste suhteliselt väiksemat esinemist selle ala mõisates (vt. tabel 3). Vabade käsitöölaliste üldarvu võiksime arvestada 1782. aastal 400 piirides (eriti vene rändkäsitöölaliste kohta on teated väga lünklikud).

Tabel 3

Vabade käsitöölaliste arv Liivimaal XVIII sajandil

	1721	1744	1757	1782
Pärnumaa	20	22	15	75
Viljandimaa	17	19	19	65
Tartumaa	19	24	17	82
Võrumaa	3	11	6	70
Saaremaa	23*	18	17	29
K o k k u	82	94	74	321

* Andmed 1731. aasta revisjonist (ka tabelis nr. 5).

Vabade käsitöölise arv, esinemissagedus, paiknemine ja tegevusalad on trükisõnas juba käsitlemist leidnud.⁶ Käesolevas artiklis vaatleme lähemalt vabade meistrite etnilist päritolu, mis maakäsitöö kui terviku seisukohalt on oluline küsimus. Käsitöölise omandas küllalt sageli vajalikud ametioskused sünnimaal (Soomes, Rootsis, Saksamaal, Venemaal) või Eesti linnades (eriti Tallinnas). Maale tööle minnes võtsid nad kaasa mitte ainult õpitud tehnilised oskused ja väljakujunenud esteetilised tõekspidamised, vaid kindlasti ka vastava eriala spetsiifilise terminoloogia, käsitöölisele iseloomulikke kombeid, laulu- ja muinasjuturepertuaari jne. Kõik need rahvakultuurile varem tundmatud nähted kandusid suuremal või vähemal määral ka talurahva ellu-ollu ja seda esijoones nendes paikkondades, kus mittekohaliku päritoluga meistermehed olid pidevamalt vahetus kontaktis talupoegkonnaga. Seega võib käsitöölise etnilise päritolu kindlakstegemine kergendada rahvakultuuri paikkondliku omapära kujunemisloo väljaselgitamist. XVIII sajandi revisjonides on küll otseseid, küll kaudseid andmeid, mis lubavad määratleda vaba mehe etnilist päritolu. Adramaarevisjonides on küllalt sageli vabu otseselt nimetatud soomlasteks, rootslasteks jne. Kuid ka andmed sünni- ja väljaõppe kohast, vanemate elukoht ja elukutse, vaba mehe enese varasem käekäik lubavad teatud tõenäosusega kindlaks teha käsitöölise etnilise kuuluvuse. Eestimaa mõisate revisjonide andmed on ka nendes küsimustes alati täielikumad. Olemasolevate allikate alusel saame eristada soome, rootsi, saksa, vene ja eesti päritoluga vabu mehi. Andmete puudulikkuse tõttu peame aga paljude meistrite etnilise kuuluvuse jätma lahtiseks. Põhja-Eesti kihelkondades on kohati vabu käsitöölisi küllalt palju (näiteks 1732. aastal Jõhvis 20, Haljalas 19, Viru-Nigulas 11, Raplas ja Kullamaal 9; 1744. aastal Amblas 21, Hagerisi 18, Vigalas 15, Kosel 12; 1757. aastal Viru-Jaagupis 18, Kullamaal 17, Keilas ja Viru Nigulas 15, Amblas 14; 1782. aastal Jõhvis 51, Amblas 45, Raplas 36, Kosel 30, Simunas 26, Kullamaal 25 jne.). Ka kihelkondade vahel on olulisi erinevusi käsitöölise etnilises kuuluvuses (vt. tabel 4). Lõuna-Eesti ja Saaremaa osas on andmed lünklikud. Vabu meistreid on siin ühes kihelkonnas korraka ikka tavaliselt alla 10. 1721.—1724. aasta revisjonis on meistermehi kõige enam kirjast Põltsamaal ja Laiusel (6 meest); 1744. aastal Rāpinas ja Tõstamaal (9), Põltsamaal (6), Võnnus (5); 1757. aastal Tarvastus (6), Rāpinas (5). Käsitöölise koondumist teatud paikkonda on vahel põhjendanud aleviku või suurmõisa olemasolu (näiteks Põltsamaa, Tarvastu). Saaremaal oli vabu meistreid enam Muhus ja Kihelkonnal (ikka 3—6 meest). Etniliselt kuuluvuselt on aga Liivimaa meistermehed hoopis ühelaadsemad — sakslaste kõrval on vaid mõned venelased ja soomlased. Esitame ka need andmed tabelis. Iga kihelkonna kohta

⁶ J. Linnus. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul.

Vabade käsitööliste etniline päritolu Eestimaa kihelkondades ajavahemikul
1732—1782

	Soom- lasi	Rootslasi	Sakslasi	Venelasi	Eestlasi	Päritolu ei selgu	Kokku
1	2	3	4	5	6	7	8
Harjumaa							
Kuusalu	22	4	3	—	3	6	38
Jõelähtme	12	—	1	—	2	4	19
Harju-Jaani	15	3	2	1	6	7	34
Jüri	10	1	11	3	10	9	44
Kose	16	4	20	9	10	16	75
Juuru	15	1	16	—	3	10	45
Rapla	6	6	26	6	7	13	64
Hageri	23	3	7	—	6	9	48
Nissi	4	—	7	—	2	4	17
Keila	27	3	21	2	16	17	86
Harju-Madise	2	—	1	—	—	1	4
Risti	1	—	3	2	2	2	10
Kokku	253	25	118	23	67	98	484
Virumaa							
Kadrina	11	4	14	—	3	4	36
Haljala	32	4	9	—	6	8	59
Viru-Nigula	12	4	22	5	3	7	53
Lüganuse	7	4	13	—	—	3	27
Jõhvi	17	3	20	33	3	14	90
Vaivara	7	2	15	3	—	8	35
Rakvere	12	4	8	2	3	7	36
Viru-Jaagupi	14	4	15	11	2	10	56
Väike-Maarja	12	2	15	1	1	8	39
Simuna	11	2	27	1	3	7	51
Kokku	135	33	158	56	24	76	482
Järvamaa							
Ambla	17	3	52	8	6	8	94
Järva-Madise	9	—	9	5	1	6	30
Järva-Jaani	12	2	11	1	2	4	32
Koeru	9	2	24	4	—	6	45
Peetri	3	2	9	—	3	6	23
Paide-Anna	—	—	2	—	—	2	4
Türi	12	1	6	1	1	5	26
Kokku	62	10	113	19	13	37	254
Läänemaa							
Noarootsi	1	3	2	—	2	2	10
Vormsi	—	4	1	—	—	1	6
Lääne-Nigula	3	11	5	—	1	5	25

Tabel 4 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8
Ridala	3	10	6	—	5	3	27
Martna	3	8	10	—	3	13	37
Kullamaa	14	3	21	2	12	11	63
Märjamaa	13	5	19	—	2	12	51
Vigala	6	2	12	—	2	9	31
Kirbla	8	—	4	—	7	4	23
Lihula	2	—	2	—	1	6	11
Karuse	2	3	6	—	4	15	30
Hanila	1	—	10	—	3	19	33
Mihkli	3	1	2	—	1	6	13
Pühalepa	—	—	9	—	—	1	10
Käina	1	—	5	—	—	—	6
Reigi	—	3	3	—	—	2	8
Kokku	60	53	117	2	43	109	384
Eestimaa kokku	410	121	506	100	147	320	1604

anname vabade meistrite kohta 2 arvu. Uks näitab meistrite üldarvu kolme adramaarevisjoni, teine aga 1782. aasta hingeloendite alusel (vt. tabel 5). Allpool aga vaatleme vabade meistrite etnilist päritolu nende andmete alusel, mida sisaldavad adramaarevisjonid ja esimesed hingeloendid.⁷

Soomlasteks peame Soomest tulnud või soome vanematest sündinud mehi. Allikad ei võimalda kahjuks eraldada soomlastest Soomest tulnud rootsi päritoluga mehi. Ka Ingerimaalt tulnukad olid põhiliselt soome päritoluga ja selle tõttu arvatud soomlaste hulka. Soome käsitöölisi leidis eelkõige Eestimaa mandriala mõisates. Aastatel 1732—1782 märgiti revisjonides 410 soome päritoluga meistermeest, mis moodustas Eestimaa vabade meistrite üldarvust ühe neljandiku. Soomlaste hulgas oli suhteliselt vähem selliseid mehi, keda vaid ühes revisjonis pandi kirja (186 meest = 45%, kubermangu keskmine 62%). Selle üheks põhjuseks oli asja-

7 Meie ajaloolases kirjanduses pole kujunenud kindlat terminit, millega märgistada inimese kuuluvust ühte või teise etnosesse. Kõige enam kasutatakse siin terminit *rahvus* ja sellest tulenevat *rahvuslik kuuluvus*, *rahvuslik koostis*, *rahvuslik struktuur* (näiteks H. P a l l i. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk. 8, 35, 48). Kindlasti tuleks aga siin lähtuda nõukogude ajaloo-eaduse üldtunnustatud mõistest *ethnos*, mis on ju üldnimetus kõigile etnilise ajaloo arenguetappidele (hõim, hõimude liit, orjanduslik ja feodaalne rahvas, kapitalistlik ja sotsialistlik rahvus). Rahvuslikust kuuluvusest saab rääkida ikka ainult siis, kui konkreetne etnos on vastavale arenguetapile jõudnud. Eestis oleks see alles 19. sajandi teisel poolel. Feodaalaja etnost tähistame terminiga *rahvas*. Viimase tähendus eesti keeles on aga väga mitmekesine. Selle tõttu ongi otsustav selle perioodi kohta kasutada üldnimetust *etniline päritolu*, *etniline kuuluvus*, *etniline struktuur* jne. Hõimuline kuuluvus jäägu ikka meie muinasaega, rahvuslik kuuluvus kapitalismi- ja sotsialismiajastusse.

Vabade käsitöölise etniline päritolu Liivimaal XVIII sajandil

	Soomlasi		Rootslasi		Sakslasi		Venelasi		Eestlasi		Päritolu ei selgu		Kokku	
	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Pärnumaa														
Mihkli	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	2	—	7	—
Pärnu-Jaagupi	—	2	—	—	5	4	—	1	—	—	3	11	8	18
Vändra	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	16	3
Tõstamaa	—	—	—	—	10	6	—	—	—	1	6	2	16	9
Audru	—	—	—	—	8	12	—	—	—	—	2	2	10	14
Pärnu	—	—	—	—	5	14	—	—	—	—	—	—	5	17
Tori	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	3	1	7
Saarde	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Halliste	—	—	—	—	5	2	—	—	—	—	—	—	5	2
Karksi	—	—	—	—	5	5	—	—	—	—	—	—	5	5
Kokku	—	2	—	—	44	48	—	1	—	2	13	22	57	75
Viljandimaa														
Helme	—	1	—	—	5	10	1	—	—	—	—	2	6	13
Tarvastu	—	—	—	—	4	6	—	—	—	—	4	—	8	6
Paistu	—	—	—	—	2	7	—	1	—	—	3	—	5	8
Viljandi	—	—	—	—	5	4	—	—	—	—	—	—	5	4
Suure-Jaani	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	2	—	4	1
Pilistvere	1	2	—	—	1	9	—	—	—	3	5	1	7	15

Tabel 5 (järg 1)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Kolga-Jaani	1	—	—	—	1	3	—	—	—	—	1	—	3	3
Põltsamaa	—	—	—	—	9	15	—	—	—	—	8	—	17	15
K o k k u	2	3	—	—	29	55	1	1	—	3	23	3	55	65
Tartumaa														
Laiuse	1	2	—	—	11	11	—	—	—	—	—	—	12	13
Palamuse	1	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	1	2	5
Torma	—	1	—	—	3	21	—	—	—	—	1	—	4	22
Kodavere	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	2	1	6
Maarja-Magda- leena	—	—	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—	5	—
Äksi	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—	5	—
Kursi	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Tartu-Maarja	—	—	—	—	1	7	4	—	—	—	2	—	7	7
Võnnu	5	—	—	—	2	2	—	1	—	—	—	—	7	3
Kambja	1	—	—	—	4	8	—	—	—	4	—	—	5	12
Nõo	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	2	—	5	—
Puhja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Rannu	1	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	1	3	3
Rõngu	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1
Otepää	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Sangaste	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	9
K o k k u	10	3	1	—	34	70	7	1	—	4	8	4	60	82
Võrumaa														
Räpina	—	—	—	—	3	8	11	1	—	—	—	—	14	9
Põlva	—	—	—	—	—	17	1	—	—	—	—	1	1	18
Kanepi	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1
Urvaste	—	—	—	—	1	9	—	7	—	—	—	—	1	16
Vastseliina	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	10

Tabel 5 (järg 2)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Rõuge	—	—	—	—	1	12	1	—	—	1	—	—	2	13
Hargla	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	1	1	3
Karula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kokku	—	—	—	—	7	59	13	8	—	1	—	2	20	70
Saaremaa														
Muhu	—	—	—	—	10	11	—	—	—	—	2	—	12	11
Põide	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	3	—
Jaani	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Karja	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	4	—
Mustjala	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Kihelkonna	—	—	—	—	12	2	—	—	—	—	2	—	14	2
Kärla	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Kaarma	—	—	—	—	6	7	—	—	—	—	—	—	6	7
Valjala	—	—	—	—	3	4	—	—	—	—	—	—	3	4
Püha	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	1	3
Anseküla	—	—	—	—	5	1	—	—	—	—	2	—	7	1
Jämaja	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	2	—
Ruhnu	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Kokku	—	—	—	1	49	28	—	—	—	—	9	—	58	29
Liivimaa														
kokku	12	8	1	1	163	260	21	11	—	10	53	31	250	321

olu, et just Virumaal kasutasid soome meistermehed ka maad ja see tõi kaasa suurema paiksuse. Pikemat aega töötas maal 224 meest, kelledest pooled (113 meest) jäid elama kogu aeg ühte kohta. XVIII sajandi esimesel poolel ja keskpaiku oli soomlaste erikaal Eestimaa vabade meistrite hulgas küllalt suur (1732. aastal 85 meest=42%; 1752. aastal 176 meest=43%) ja Harju- ning Virumaal oli neid isegi kohati üle poole vabade käsitööliste üldarvust. XVIII sajandi teisel poolel tuli uusi soome asukaid Põhja-Eesti rannikualadele vaid üksikuid. Selle tulemusena hakkas vähenema soomlaste erikaal ja absoluutarvigi (1765. aastal 99 meest=33%; 1774. aastal 76 meest=23%; 1762. aastal 85 meest=14%). Osa soomlasi sulas kas eesti maarahva või sakslastest linlaste hulka. XVIII sajandi lõpul sunniti käsitöölisena maal töötavaid teise või kolmanda põlve soomlasi võib vaid veel tinglikult arvata soomlaste hulka. Oma elulaadilt kaotasid nad kindlasti juba oma vanemate etnilise eripära.

Soomest tulnud käsitööliste sünnikohad asusid Lõuna-Soome rannikualadel. Kõige täpsemalt on need märkimist leidnud 1751.—1753. aasta vabade küsitluses. Arvukamalt tuli soome meistermehi Porvoo (31 meest), Viiburi (22 meest) ja Helsingi (21 meest) kandist, vähem juba Haminast (10 meest) ja Turust (8 meest). Teistest paikkondadest tulnukaid oli vaid üksikuid. Ootusepäraselt jäid soomlased esmalt peatuma Põhja-Eesti rannikualadele. Selle tõttu oli XVIII sajandi esimesel poolel neid kõige enam Virumaa rannikihelkondades (Haljalas — 17, Jõhvis — 9, Viru-Nigulas — 6). Harjumaal asusid soomlased elama Kuusalu kihelkonda (6 meistermeest) või läksid üle Tallinna Hagerisse (11 meest), Keilasse (7 meest) ja Kose kihelkonda (6 meest). Järva- ja Läänemaal töötasid vaid üksikud soome käsitöölised. 1740-ndatel aastatel hakkas soome käsitöölise arv kasvama. Viru rannikult ja Tallinna kaudu läks soome käsitöölisi nüüd elama nii Harju- kui Järva- ja Läänemaa kihelkondadesse (Harju-Jaanis 8, Kosel 9, Juurus 7, Hageris 9, Keilas 13, Amblas 10, Järva-Madisel, 6, Kullamaal 8, Märjamaal 9). Need olid osalt juba teise põlvkonna soomlased, s. o. soome vanematest pärinevad Eestimaal sündinud ja siin väljaõppe saanud käsitöölised. Virumaal asus soomlasi enam tööle ka rannikust kaugemale (Rakveres 8, Viru-Jaagupis 6 meest). Arvukamalt oli teise põlvkonna meistermehi just Harju- ja Järvamaal. 1782. aasta hingeloenduse andmeil elas enamuses Eestimaa kihelkondades ikka mõni soomlasest käsitööliline. Mõnda kihelkonda koondus neid enamgi (Kuusalus 8, Jüris, Kosel 6, Viru-Jaagupis 7). Aastatel 1732—1782 Eestimaal asunud soome käsitöölise paiknemine pole olnud kihelkonniti ühesugune. Reas kihelkondades töötas poole sajandi kestel üle 20 soome meistermehe (Haljalas 32, Keilas 27, Hageris 23, Kuusalus 22). Harilikult tuli neid mehi kihelkonna peale kümmekond. Kuid Läänemaal peatus soomlasi veelgi vähem.

Soome päritoluga vabade käsitööliste arv Eestimaal aastatel 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	26	36	7	6	75
Puusepp	9	4	1	—	14
Püttsepp	1	—	1	2	4
Rattategija	2	1	1	1	5
Treial	4	7	2	2	15
Tisler	5	4	3	3	15
Parkal	1	—	—	—	1
Karusnahaparkal	1	2	—	1	4
Sadulsepp	—	1	—	—	1
Kingsepp	10	15	5	7	37
Kangur	76	40	37	27	180
Rätsep	3	5	3	2	13
Talurätsep	6	14	1	5	26
Kasuksepp	2	2	—	1	5
Müürsepp	1	1	1	1	4
Ehituspusepp	6	3	—	—	9
Võrgukuduja	—	—	—	1	1
Köietegija	—	—	—	1	1
Kokku	153	135	62	60	410

Soome päritoluga meistermehed töötasid Eestimaal 18 erialal (vt. tabel 6). Kõige enam oli nende hulgas kangruid (180 meest — 44%), kelledest üle poole (93 meest) töötas maal pidevalt. Soome kangrud peatusid esijoones Harju- ja Virumaa mõisates. Kuid ka Järvamaal oli ligi veerandsada alaliselt töötavat soome kangrut, lisaks veel paarteist ajuti tööd leidnud meest. Just soomlaste hulgas leidis rohkesti kangruid, kes kohe mitu aastakümnet elasid teatud paikkonnas. Näiteks Paunkülas, Ravilas ja Kose kirikumõisas leidis tööd Tallinnas väljaõppe saanud Jürgen Danielsohn (Kose 1744—1782).⁸ Keila kihelkonnas asusid kangrud Johansonid — Johan Väanal (1732—1752), Arvi Ääsmäel ja Sakus (1732—1757) ning Carl Väanas (1751—1765). Kärša ja Vao mõisad olid peatuskohaks Johan Kirokile (Väike-Maarjas 1732—1757). Kaarli mõisas sai maad kangur Simon Rosch (Rakvere 1732—1757), Võle mõisast tema ametivend Hindrich Erichsohn (Haljalas 1732—1757). Valgu mõis oli Jacob Steinbornile ainsaks elukohaks, kuna Johan Grönholm töötas kokku 5 mõisas (Märjamaa 1739—1782). Seppi oli soomlaste hulgas kokku 75 ja osalt olid nad

⁸ Ruumi kokkuhoiu eesmärgil ei tooda artiklis otseseid viiteid allikatele. Antakse aga alati vastava mõisa nimi ja aastaarv. Viimane näitabki, millisest adramaarevisjonist või hingeloendusest fakt pärineb. Nende andmete alusel on kerge leida soovitud kohta algallikates.

püsivalt maale tööle jäänud (40 meest). Soome sepad peatusid kõige enam Virumaa rannakihelkonna ja Keila mõisates. Sepad vahetasid küllalt sageli oma elukohta ja selle tõttu vaid üksikud nendest jäid pikemaks ajaks ühe mõisa piirkonda (Harkus Thomas Mustjas 1751—1774, Mõdrikul Steffan Orre 1732—1757), Idaveres Andreas Dahlströhm 1752—1782, Uhtnas Erich Nieberg ja Vigalas Carl Klever 1739—1757). Soome rätsepaid liikus Põhja-Eestis ringi 39 ja valdavalt olid need ikka talurätsepad. Vaid üksikud said vajaliku väljaõppe linnades ja omasid seega juba suuremaid ametioskusi ka mõisasakste teenindamiseks. Nii oli Kuimetsa mõisarätsepaks Otto Heinrich Feindling (Juuru 1739—1757) ja Triigil Andreas Ohmann (Kose 1782). Soome päritoluga kingseppi oli 37 ja suurem osa neist töötas vaid juhuti maal. Parema väljaõppe saanud mehed teenindasid esijoones mõisarahvast. Nii oligi Johann Laks Riisipere mõisa leival (Nissi 1753), kuna Elias Quist koos 2 selli ja 2 õpipoisiga töötas Kolga mõisas (Kuusalu 1774). Viiburist tulnud kingseppmeister Samuel Zimmermann aga peatus Haljala mõisates (1732—1752). Ka Carl Lutter töötas Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi mõisasakstele (1750—1765). Aa mõisa kingsepp Matthias hankis vanas eas elatust karjusena (Lüganuse 1739—1765), Läänemaal ringi rännanud Matthies Westbergil polnud vanas eas enam võimalik Tallinna tagasi sõita ja elas talu saunas (Mihkli kirikumõis 1753). Ainsa soomlasena jõudis Hiiu-maale Kassaris ajuti leiba teeniv Otto Reinholdsohn (1750—1752). Soome puuseppi pole palju — üldse 14 ja elama jäid nad peamiselt Harjumaa mõisatesse (9 meest). Treialeid oli 15 ja enam asus neid Virumaal (7). Puutöömeestest oli soomlaste hulgas veel 15 tislurit, 5 rattategijat ja 4 püttseppa. Soome päritoluga olid 5 parkalit, 1 sädulsepp, 4 müürseppa, 9 ehituspuseppa, 1 võrgukuduja ja 1 köietegija.

Soome käsitöölised õppisid ametit mitmel pool. Soomest tulnukad said osalt väljaõppe juba Soome linnades ja selli rännuaastad tõid neid Eestisse. Selliseid meistermehi saab revisjonide alusel kindlaks teha 14 ja valdavalt olid nad kangrud. Porvoo poiss Thomas Kraftenberg sai sellikirja Stokholmist ja töötas mõned aastad Aru mõisas (Ambla 1750—1753). Turus sai väljaõppe Adilas töötav kangur Andreas Gladman (Hageri 1744—1757) ja ilmselt ka ajuti Teenusel töötav Jürgen Johann Greenholm (Kullamaa 1782). Porvoo linnas olid õppinud kangruks Järvamaal peatunud Hinrich Strömberg (Ambla 1744—1757) ja Stephan Forsberg (Järva-Madise 1752—1757). Haminast said sellipaberid Thomas Hornberg, kes tegi kutsetööd Kalvi ning Kabala mõisas (Viru-Nigula 1752—1774), ja Hinrich Kirchn, kes üle Kolga ranna, Tallinna ja Tartu jõudis lõpuks Sõtke ja Paeküla mõisasse (Märjamaa 1753). Viiburist tuli õppinud kangruna Põriki ja Aru mõisasse leiba teenima Matthies Lamber (Ambla 1750—1757), kuna Michel Greenmann töötas 14 aastat Tartumaa mõisates ja vanema mehena

juba Järvamaal (Prandi 1752, Rõa 1757, Prääma 1765, Ervita 1744—1782). Kingseppadest sai Soomes väljaõppe vähemalt 2 meest. Helsingi sellikirjaga Jürgen Angelius peatus algul Avandusel, vana mehana aga pidas Kautjalas kõrtsi (Jüri 1739—1752). Viiburi meistrikirjaga tuli Samuel Zimmermann tööle Haljala mõisatesse (Võle, Kavastu, Vanamõisa 1732—1752). Ka 2 rätsepat tuli Eestisse sellipaberitega. Viiburi mees Lorentz Hinsius rändas sellina üle Helsingi ja Tallinna lõpuks Rõhu mõisa (Simuna 1739—1752), kuna Porvoo mees Johann Lehmann peatus mõned aastad Pada ja Vasta mõisas (Viru-Nigula 1752—1757). Mitmed soome käsitöölised õppisid ametit Tallinna meistrite juures. Viimaste hulgas oli kangruid 12, rätsepauid 2, seppi 5 ja müürseppi 1. Tallinnast mindi tööle esijoones Harju- ja Virumaale (kokku 14 meest). Küllalt tavaline oli isa ametioskuste omandamine. Revisjonide andmeil jätkas isa ametit 22 soome kangrut, 4 kingseppa, 16 seppa, 2 puuseppa ja 2 tiserit.

Liivimaa kubermangu tuli soome käsitöölisi tööle väga juhuslikult. Adramaarevisjonides nimetati soomlasteks vaid 12 meistermeest (Võnnus ja Kambjas kangrud, Rannus ja Pelistveres kingsepp, Palamusel, Võnnus ja Kolga-Jaanis rätsep, Laiusel sepp ja Äksis tellisepõletaja). Ka XVIII sajandi lõpu hingeloendustes on kirjas vaid mõni üksik soomlane. Etnilise kuuluvuse määramisel lähtume vahel üksnes meistermehe nimest. Mõned Läänemaal asunud soome perede liikmed hiljem tööle Pärnumaale. Are mõisa 1782. aasta hingeloendis on kirjas kangur Jacob Steenberg ja Chistophor Nieländer. Helme mõisa sepp Jacob Nieländer läks Tõlliste mõisa kõrtsmikukuks (1782—1795). Laiuse kihelkonnas elasid vanas eas kangrusell Carl Friedrich Niströhm ja kangur Johann Ohmann, Tormas kangur Nciklas Nieländer. Nende üksikute soome päritoluga kangrute mõju vastava paikkonna maakäsitöölle ei saanud olla suur.

Rootslaste hulka on arvatud Rootsis sündinud mehed, samuti rootslastest vanemate järeltulijad, pärinegu need siis Rootsist või rannarootslaste aladelt. Revisjonides on korduvalt mõistet *Rootsi* kasutatud riikliku kuuluvuse näitajana. Selle tõttu nimetati ka Rootsi riigi koosseisu kuuluvast Soomest tulnud vahel rootslasteks. Nende hulgas võis muidugi olla ka üksikuid Soomes elanud rootslasi. Eestimaa mõisates on aastail 1732—1782 märkimist leidnud 121 rootsi käsitöölis 10 erialal, mis vabade meistermeeste üldarvust on vaid 8%. Enam elas rootsi päritoluga mehi Lääne- ja Virumaal (vt. tabel 7). Läänemaal oli oluline osa muidugi rannarootslastel. Rootslaste kohta pole päritoluandmed kuigi täielikud. 20 käsitöölis on ise Rootsis sündinud ja osalt seal ka väljaõppe saanud. Kõige enam oli nende hulgas kingseppi. Pikka aega Kärbla mõisas elanud Hans Nielsohn sündis Stokholmis 1713. aastal. Eestisse tuli ta 1736. aastal ilmselt väljaõppinud mehana ja oli Haapsalus kirjas meistrina (Lääne-Nigula 1732—

**Rootsi päritoluga vabade käsitöliste
arv Eestimaal aastatel 1732—1782**

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	5	9	2	13	29
Relvasepp	—	—	—	1	1
Treial	—	2	—	2	4
Tisler	—	1	—	1	2
Karusnahaparkal	—	—	—	1	1
Sadulsepp	—	—	—	2	2
Kingsepp	11	10	4	6	31
Kangur	7	3	2	17	29
Rätsep	1	4	2	6	13
Talurätsep	1	1	—	—	2
Müürsepp	—	3	—	—	3
Paberimeister	—	—	—	4	4
Kokku	25	33	10	53	121

1782). Stokholmis sündinud Andreas Bockström (Bugström) jõudis Eestisse 1717. aastal ja jäi tööle Triigi mõisasse (Kose 1736—1751). Stokholm märgiti sünnikohaks ka Valtus peatunud Marten Folckile ja Perilas kirja pandud Lars Olafsohnile (Rapla, Harju-Jaani 1752). Malmös sündinud Christian Treckmann tuli Eestisse 1709. aastal ja töötas mitmel pool maal 30 aastat. Poeg Andreas jätkas isa ametit Piibe ja Ervita mõisas (Koeru 1753—1757). Visby sellikirjaga aastast 1726 saabus Eestisse Giels Lindström, kes maal töötades leidis märkimist alles XVIII sajandi keskel Karinu mõisas (Järva-Jaani 1752—1757). Saaremaal sündinud Wolmer Lilienthal õppis 5 aastat kingsepaametit Stokholmis, töötas seal veel kümme aastat, et siis Eestisse tagasi tulla ja siin tööd leida. Ajuti peatus see mees Räsna mõisas (Ambla 1752—1754). Upsala mees Adam Johann Limberg pidas kõrtsi Sõmerus (Rakvere 1744), hiljem tegi seda Rootsist sündinud kingsepp Leffström (1765). Uhtna kõrtsmikuks oli Carlskrones sündinud ja Tallinnas väljaõppe saanud Erick Roselin (Rakvere 1739—1757). Christianstadis sündinud kingsepp Olaf Ulberg tuli Eestisse 1742. aastal. 2 aastat töötas ta Vassikveres, siis 8 aastat Palmisel (Kadrina 1752), hiljem Tallinna meistrina juba Kodasool (Kuusalu 1765). Rootsist on sündinud ka 4 rätsepat, kelle ametiõppimise koht aga ei selgu: Erich Edeman töötas Tallinna meistrina maal 26 aastat ja alles siis oli ta kirjas Matsalu mõisa vakuraamatus (Karuse 1774). 1730-ndail aastail tuli Tallinna Hans Hinrich Cahlberg, et siin õppida rätsepaks. Kuna ta aga läks tööle tsunftijänesena, siis arvati ta 1744. aastal õpipoisiseisusest välja. Hiljem töötas ta rät-

sepana Kiideva mõisas (Ridala 1750—1752). Ka Vao mõisas vana mehega elanud rätsep Arwe Kuhlstejn (Väike-Maarja 1739) ja Orinas peatunud Erich Hardenberg (Järva-Jaani 1765) olla Rootsis sündinud. Kangrutest siirdus maale Hans Holm Virumaal ja Matties Niemann Läänemaal, kelle pojad õppisid sepaks. Ka Anijas ajuti asunud Tallinna kangur Paul Pusing pärines Rootsist (Harju-Jaani 1782). Parkalisellina lahkus Stokholmist 1725. aastal Gottfried Forsmann, et püsivalt elama asuda Laukale (Reigi 1732—1752). Juhuti oli veel teisigi meistermehi Rootsist tulnukate hulgas (2 seppa, sadulsepp, treial, müürsepp). 39 mehel olid isad rootslased, kuna 20 vaba pärines rannarootslaste hulgast. 41 korral nimetati käsitöolist lihtsalt rootslaseks.

Rootsi päritoluga käsitöolistest töötasid ligi pooled (59) maal pikemat aega, kuna teine osa (62 meest) oli siin vaid juhuti. Selliseid ajuti maale tööle tulnuid leidis rohkesti kangrute hulgas (22 meest) ja seda esijoones Läänemaal (13 meest). Mitmed kangrud olid aga üsna pidevalt maal tööl. Rannarootsi päritoluga Gustav Berg sai väljaõppe Tallinnas ja oli kangruks Lümandu, Saku, Ohekotsu ja Pühatu mõisas (Hageri 1751, Keila 1757, Rapla 1765—1782). Tallinna meister Carl Nordström jäi aga Kolga mõisa kangruks (Kuusalu 1753—1782). Virumaa mõisates (Samma, Kabala) töötas mitu aastakümnet kangur Gaspar Pohlman (Viru-Nigula, Rakvere 1732—1757). Abraham Kling töötas Tartus ja Viljandis ning lõpuks leidis tööd Läänemaa mõisates — Väike-Lähtlul (Martna 1752) ja Kivimäel (Lääne-Nigula 1765). Ootamatult suur oli rootsi päritoluga käsitöolistes hulgas kingseppade erikaal (32 meest — 26%). Harjumaal peatusid rootsi kingsepad lühemat aega ja need olid just Tallinnast tulnud mehed. Viru- ja Järvamaal olid aga rootslased pidevalt kingsepaametis. Tallinna meister Sacharias Linblom oli kingsepakas Vastas (Viru-Nigula 1765—1782), Gustav Grönmarck Ulvis ja Sammas (Viru-Nigula 1774—1782), Matthias Johann Jordan Sammas ja Kabalas (Viru-Nigula 1744—1765) ja Niclas Ekström Esnas (Peetri 1744—1765), lisaks juba eespool mainitud Rootsist tulnud kingsepad. Rätsepaid polnud rootslaste hulgas palju ja nad töötasid juhuti üksikutes mõisates. Tallinna meistrid tulid küll XVIII sajandi viimastel aastakümnetel tööle Virumaale (Lorentz Hollberg Jõhvis 1765—1795, Carl Lundgren Püssis 1774—1782, Jonas Johann Nordström Vaivara postijaamas 1782). Rootsi sepad jäid hoopis sagedamini maale tööle. Karuse köstri poeg Hinnick Johann Keyser oli mõisasepakas Kodasool (Kuusalu 1751—1753). Peetri köstri poeg Adam Johann Fischer oli aga tööl Seli, Hagudi, Lellapere ja Kehtna mõisas (Juuru 1751, Rapla 1755—1782). Rannarootslane Johann Andreas Adler ja hiljem tema poeg Juhann Gabriel peatusid Hüüru mõisas (Keila 1774—1782). Rootsist tulnud Jacob Nielson oli sepaks Päite mõisas ja poeg Jako Jacob jätkas isa ametit (Jõhvi 1750—1795). Tallinnas õppinud Berend Johann Peerson peatus

Merikülas (Viru-Jaagupi 1750—1757) ja Sõmerus, kus ka poeg Hans Hinrich õppis ameti ära (Rakvere 1765—1782). Stokholmist tulnud Carl Gustav Berg pidas kõrtsi Uus-Varudil (Viru-Nigula 1750) ja Uhtnas (Rakvere 1752), tema poeg Jürgen oli sepp ja kõrtsmik Veltsis (Haljala 1782). Rootsi kangru poeg Hans Hindrich Holm jäi mõisasepana elama Karulasse (Haljala 1744—1757). Tisleri poeg Hans Hinrich Sommer oli sepaks Piibe, Roosna ja Käravete mõisas (Koeru 1732, Ambla 1744—1752), olles ajuti töö ka Vaol (Väike-Maarja 1739). Ka poeg Andreas oli isa käest ameti ära õppinud. Läänemaal elas terve Brandide suguvõsa, kelle esivanemad pärinesid Rootsist ja mehed ise olid ikka seppadeks Martna ja Ridala kihelkonnas (kokku 9 meest). Teistel käsitööladel oli vaid mõni üksik rootslane. Kingsepa poeg Johann Kuhlberg õppis Tallinnas püssimeistriks ja töötab Suure-Lähtru ning Kärbla mõisas (Martna 1750—1757, Lääne-Nigula 1765). Carl ja Andres Brand õppisid ka seda ametit, kuid jäid ilmselt tööle linna (Kiideva, Ridala 1739). Liivimaal pandi rootslasena kirja Visusi mõisa kangur Johann Schlott (Äksi 1758) ja Ruhnus püssimeister Swen Runberg (1782).

Sakslaste erikaal vabade hulgas kasvas eriti XVIII sajandi viimasel veerandil. Revisjonides on sakslased harilikult märgitud sõnaga *deutsch, teutsch*. Saksa päritoluga meistermeeste hulka oleme lugenud neid, kes ise või kelle vanemad (vanavanemad) on sündinud Saksamaal. Ka Baltimaa linnades sündinud ja väljaõppe saanud saksapärase nimedega mehed on arvatud sakslaste hulka, samuti tsunftikäsitöölised või tsunftides registreerunud maal töötavad vabad meistrid (*freie Meister auf dem Lande*). Juhuti on revisjonides sakslasteks nimetatud ka soome-rootsi päritoluga mehi. Sellest ilmneb, et revisjonides kasutatav määrang «sakslane» ei tähenda alati mitte etnilist kuuluvust, vaid on teatud sotsiaalse aspektiga. See näitab mittekuuluvust pärisorjastatud eestlaste hulka. Linnades elavad ja maal vaid ajuti töötanud saksa käsitöölised pole väga järjekindlalt revisjonides märkimist leidnud. Üksikjuhtudel on isegi kauemat aega ühes mõisas töötanud mehed vahel adramaarevisjonist välja jäetud. Nii töötas Tallinna sepameister Matthies Ewers pidevalt üle kahe aastakümne Albu mõisas, kuid ära on ta märgitud vaid 1732. aasta revisjonis ja 1753. aasta vabade nimistus (Järva-Madise). Kingsepp Carl Gustav Grabbe oli Padise kloostris mõisas tööl kolmkümmend neli aastat, kuid kirja on ta pandud alles 1782. aasta hingeloendis (Harju-Madise). 1774. aasta Eestimaa adramaarevisjonides ei ole märgitud 14 saksa käsitöölise, kes 1782. aasta hingeloenduse andmetel pidanuks juba maal töötama. Selle tõttu võime arvata, et saksa päritoluga meistermehi on maal töötanud mõneti enam, kui seda näitavad adramaarevisjonid (vt. tabel 8).

XVIII sajandi esimesel poolel ja keskpaiku ei ole saksa käsitöölisi maal kuigi palju. Eesti mandrialal oli neid adramaarevis-

Saksa päritoluga vabade käsitööliste arv
Eestimaal aastail 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	16	24	12	17	69
Vasksepp	1	—	—	—	1
Kullassepp	—	4	3	—	7
Püttsepp	—	1	—	1	2
Treial	—	3	2	2	7
Tisler	15	18	10	10	53
Nikerdaja	1	—	—	—	1
Toolitegija	—	—	2	—	2
Vankritegija	—	4	4	—	8
Parkal	3	3	1	—	7
Karusnahaparkal	—	1	—	—	1
Sadulsepp	5	12	1	4	22
Kingsepp	17	21	13	23	74
Kangur	38	24	28	32	122
Rätsepp	12	20	15	21	68
Talurätsepp	1	1	1	1	4
Kasuksepp	2	—	—	—	2
Sukakuduja	—	—	1	—	1
Kalevikuduja	—	—	—	1	1
Pandlategija	—	2	—	—	2
Müürsepp	—	7	4	—	11
Ehitusmeister	1	3	—	1	5
Ehituspusepp	—	1	1	—	2
Pottsepp	3	3	2	1	9
Klaassepp	—	1	1	—	2
Maaler	1	4	1	1	7
Klaasitegija	—	—	11	—	11
Lakkija	—	1	—	—	1
Juustumeister	1	—	—	2	3
Pagar	1	—	—	—	1
Kokku	118	158	113	117	506

jonide andmeil 1744. aastal 114 ja 1757. aastal 119 meest. Vabade käsitööliste hulgas oli sel perioodil sakslasi Eestimaal vaid 22—28%, kuna Liivimaal teadaolevad vabad ongi valdavalt ikka sakslased. Põhja-Eestis oli saksa käsitöölisi enam Jüri, Viru-Jaagupi, Ambla, Järva-Madise, Kullamaa ja Karuse kihelkonnas, Lõuna-Eestis Tõstamaal ja Põltsamaal. Saksa käsitööliste suure liikuvuse tõttu on ühe või teise adramaarevisjoni ajal nende paiknevuses küllalt suuri erinevusi. Näiteks 1744. aastal oli Vigala kihelkonnas töö 7, 1758. aastal aga vaid 3 meistermeest. Viru-Nigulas oli 1744. aastal teenistuses 1, 1752. aastal 2 ja 1757. aastal korraga juba 6 käsitöölisi. Sellel perioodil oli tsunftikäsitöölistel linnades veel küllalt avar tööpõld ja selle tõttu polnud neil ka otsest vajadust minna alatiseks maale tööle. Olukord muutus aga XVIII

Saksa päritoluga vabade käsitöölise arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa	Pärnumaa	Viljandimaa	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaa	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Sepp	5	12	6	5	9	5	12	6	5	28	37	65
Relvasepp	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	2
Vasksepp	1	—	—	—	—	—	—	5	—	1	5	6
Kullassepp	—	2	3	—	—	2	—	1	—	5	3	8
Treial	—	4	1	1	—	1	—	—	—	6	1	7
Tisler	14	13	8	6	3	8	2	4	—	41	17	58
Nikerdaja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Toolitegija	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Vankritegija	—	2	4	—	—	1	2	—	1	6	4	10
Parkal	2	2	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4
Kindategija	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	5	5
Sadulsepp	2	8	—	1	—	—	7	1	—	11	8	19
Kingsepp	11	7	6	14	11	11	12	21	7	38	62	100
Kangur	16	17	13	8	11	—	8	3	10	54	32	86
Rätsep	8	10	9	11	3	10	9	6	2	38	30	68
Sukakuduja	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kalevikuduja	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Müsitegija	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	4
Pandlategija	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2
Müürsepp	—	5	2	—	—	4	3	1	1	7	8	15
Ehitusmeister	—	1	—	1	—	2	1	—	—	2	3	5
Ehituspusepp	—	1	—	—	2	4	2	2	—	1	10	11
Pottsepp	2	2	2	—	2	—	1	—	1	6	4	10
Klaassepp	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1	1	2
Maaler	1	2	1	—	—	3	—	3	—	4	6	10
Lakkija	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Klaasitegija	—	—	11	—	1	—	11	—	—	11	12	23
Paberimeister	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1
Raamatuköitja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Juustumeister	1	—	—	2	—	—	—	—	—	3	—	3
Pagar	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	2
Lihunik	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1
Kokku	64	91	69	50	48	55	70	59	28	274	260	534

sajandi lõpukümnetel, kui järsku hakkas suurenema maal töötavate saksa käsitöölise arv. Selle nähtuse põhjusi tuleb otsida nii linnakäsitöö kui ka mõisamajanduse arengu erijoontest. Eestimaa kubermangus oli saksa meistermehi 1782. aasta hingeloenduse andmeil 274, mis on vabade käsitöölise üldarvust 44%. Liivimaa kubermangus oli samal ajal mittetäielikel andmetel 260 saksa meistrit (=81% üldarvust). Saksa elemendi erikaal oli tegelikult kogu alal veelgi suurem (vt. tabel 9). Oli ju osa Põhja-Eesti soome-rootsi päritoluga mehi saksastunud (saksa nimed, abielus

saksa naistega, revisjonides nimetatakse sakslasteks). Samuti näis suur osa määratlemata etnilise kuuluvusega mehi oma elu-olult enam seotud olevat just sakslastega (saksapärased nimed perekonnaliikmetel).

Saksa käsitöölisi iseloomustab suur liikuvus ja teatud paikondade eelistamine. See ilmes eriti Eestimaa kubermangus. Aastail 1732—1782 oli vabade meistrite hulgas sakslasi 506 meest (=31% vabade üldarvust). Nendest vaid 157 meest (=31%) töötas pidevalt maal ja nad on kirja pandud mitmes revisjonis. Suur osa sakslastest (349 meest) on aga kirjas ainult ühes revisjonis ja seega nende maal töötamine on olnud lühiajalisem. 1774. aastal maal töötanud 100 saksa käsitöölisest oli 1782. aastaks maale tööle jäänud veel 65 meest. Seoses vabade registreerimisega linnadesse ei selgu 1795. hingeloenduses enam paljude saksa meistrite tegelik elukoht. Põhja-Eestis peatusid saksa käsitöölised peamiselt linnadest kaugemal asuvates paikkondades. Linnadele lähemad kihelkonnad jäid ilmselt linnakäsitöölise otsesteks töötamiskohtadeks. Kõige arvukamalt töötas sakslasi Ambla kihelkonna mõisates (52 meest). Kahe-kolmekümne piirides oli neid Kose, Rapla, Keila, Viru-Nigula, Jõhvi, Simuna, Kullamaa ja Märjamaa mõisates. Keila oli nendest ainuke linnalähedane kihelkond, kus peamiselt Tallinnast tulnud saksa meistrid ajuti töötasid. Selle vastu teised kihelkonnad asuvad linnadest ikka kaugemal, mitme linna vahemal. 1782. aasta hingeloenduse alusel sakslaste paiknemises Põhja-Eesti osas olulisi nihkeid ei ole. Kogu Harjumaa põhjaosas oli sakslasi nüüd vaid üksikuid, kes töötasid peamiselt Kose ja eriti Rapla kihelkonna mõisates. Lõuna-Eestis elas sakslasi enam Pärnuga külgnevatel aladel (Audrus 12, Pärnus 14 meistrit), kus ilmselt peatusid ka Pärnu linnakäsitöölised. Teistes Lõuna-Eesti maakondades jäid sakslased tööle ikka kreisilinnadest kaugemal asuvates kihelkondades. Ka siin olid linnalähedased alad linnakäsitöö vahetu mõju all. Nii peatus Viljandi kreisis vabu meistreid enam Helmes (10) ja Pilistveres (9), Tartu kreisis Tormas (21), Laiusel (11), Põlvas (17) ja Rõuges (12). On iseloomulik, et saksa käsitöölisi oli enam just Tartu kreisi lõunaosas. Seal töötanud meistermehed siirdusid peagi vastasutatud Võru linna.

XVIII sajandi revisjonides on vahel antud ka konkreetsemaid andmeid saksa käsitöölise päritolu kohta. Otse Saksamaalt tulnute arv suurenes eriti XVIII sajandi viimasel veerandil. Sisserännanud käsitöölise sünni- ja ilmselt ka väljaõppekohad on asunud esijoonel Põhja-Saksa rannikualadel. Preisist pärines rätsep Johann Gottfried Nuske (Ridala Kiltsi 1765), kuna tema ametivend Peter Brandt tuli Danzigist (Simuna Lasinurme 1782). Seal pärines ka Randvere mõisas meistri juures töötav kangrusell Juhann George Gracohon (Kaarma 1782). Saaremaale on tulnud Preisist veel vankritegija J. C. Harmuth Kotlandil ja pottsepp Bartel Bourvin Turja mõisas (1782). Kuigatsi postijaama sepp Christoph

Lischewsky tuli Preisist (Sangaste 1795), samuti kingsepp Ephreim Rump (Põlva Kähri 1782). Danzigis oli sündinud parkalissell Carl Bosmann (Pärnu Sauga 1782). 1777. aastal tuli Preisist Karuse kirikumõisa elama sadulsepp Johann Gottlieb Patkell (Karuse 1782), kuna Königsbergis sündinud kalevikangur (*Tuchmacher*) Gottfried Polley peatus Pütkaste mõisas (Käina 1782). Königsbergist oli pärit ka klaassepp Johann Joachim Vonbergen (Simuna Rahkla 1782) ja tisler Johann Rodemann (Simuna Mõisamaa 1774—1782). Tislermeister Heinrich Harderi sünnilinnaks oli Strahlsund (Paistu kirikumõis 1795), kuna kingsepp Johan Glosse sündis Sensburgis (Paistu kirikumõis 1782). Pommerist oli pärit Tõlliste postijaama sepp Joachim Carl Lotsan (Sangaste 1782). Mecklenburgist tuli kangurmeister Kristian Heinecke (Jüri kirikumõis 1782), rätsep Peter Bluhm (Simuna Mõisamaa 1782) ja juustumeister (*Holländer*) Christopher Carl Dreus (Kullamaa Tolli 1782). Mitmed meistermehed on tulnud Lüübekist. Kangur Hans Detlof Messer töötas Nõva (Risti 1744) ja Kiideva mõisas (Ridala 1750), meister Martin Stoffer aga jäi tööle Rahkla mõisasse (Simuna 1750—1765). Kingisepp Erasmus Göörls peatus Orgita mõisas (Märjamaa 1782), tema ametivend sell Johann Herman Barsch aga Sangaste mõisas (1795). Puusepasell Johann Heinrich Schwartz oli vana mehena ajuti Paistu kirikumõisas (1782). Holstein oli sünnikohaks kingsepp Ipsele (Juuru Hõreda 1753) ja Nicklas Boltinile (Viru-Nigula Samma 1765), samuti pikemat aega Räsna, Karkuse ja Kuru mõisas töötanud tislermeister Asmus Heislerile (Ambla 1753—1782). Siit pärines ka mürsepasell Marten (Paistu Oisu 1795). Lauenburgist tuli Eestisse kolm tiserit. Johann Ulrich Rumler töötas üle kümne aasta Aa mõisas (Lüganuse 1753). Tallinnast läks vana mehena maale tööle Marten Niclas Pomperien, kes peatus Valgu ja Udvere mõisas (Märjamaa 1774, Pärnu-Jaagupi 1782). Taali mõis oli Gabriel Hinstreichi viimaseks töökohaks (Tori 1782—1808). Schleswigist pärines kangur Johan Holmberg, kes töötas Tallinna lähistel Lagedi ja Saha mõisas (Jüri 1774, Jõelähtme 1782). Hannoverist tulnud Andres Petterson pidas kangruametit Mõisamaa ja Pae mõisas (Märjamaa 1732, 1750). Mürsepp Johann Kuhrwini sünnikohaks oli Anhalt (Kambja Reola 1782). Saksamaa kesk- ja lõunaaladelt tuli käsitöölisi Eestisse hoopis vähem. Ulem-Sileesiast (Breslau) pärineb mürsepp Johann Jacob Preedel (Simuna Rahkla 1782). Ulem-Lausitzi mees Christoph Friedrich Mantel oli nikerdaja Oru ja Palvere mõisas (Kose 1744—1755). Mõned meistermehed pärinevad Saksist. Leipzigis sündis Poltaava lahingust osavõtnu Johann Christoph Werner, kes peale vangilangemist töötas sepana vene sõjaväes, hiljem aga Nõva, Saku ja Käesalu mõisas (Risti 1732, Keila 1744—1751). Tislerisell Johann Gottlieb Schnärger oli ametis Raeküla mõisas (Väike-Maarja 1782), puusepasell Johann Carl Gottlieb Hermann aga Kähri mõi-

sas (Põlva 1782). Ülem-Saksist tulnud kangur Christoph Manner elas Vana-Vigala ja Pöördu mõisas, kus veel enne surma andis end pärisorjaks (Vigala 1726—1753). Ehituspuusepasell Johann Andres Wolmeri sünnikohana on märgitud Saksi. Ta töötas algul Kabala mõisas, hiljem vana ja vaesena jäi elama Laimetsa mõisasse (Pilistvere 1782, 1811). Brandenburgist tuli Sauga mõisas ajuti peatunud parkalisell Wilhelm Mattisen (Pärnu 1782). Brauschweigist pärines aga Juuru kirikumõisas töötav tiserisell Heinrich Wooge (1782). Paljude saksa päritoluga meistermeeste kohta pole antud sünni- ega õppimiskohta. Nende hulgas on kindlasti ka Saksamaalt tulnud meistermehi. Osa neist peatus algul mõnes linnas, et siis minna tööle maale.

Rohkesti tuli saksa päritoluga käsitöölisi maale Baltimaalinnadest. Osalt olid need vastavas linnas sündinud või seal väljaõppe saanud mehed, osalt aga peamiselt Saksamaalt tulnud meistermehed, kes antud linnas endid nõuetekohaselt registreerisid. 18. sajandi revisjonid ei võimalda neid kahte rühma tavaliselt teineteisest eraldada. Seda on võimalik teha alles linnakäsitöölise päritolu konkreetse uurimise käigus. Maakäsitöö arengusuundade selgitamisel see probleem pole väga oluline. Oli ju Saksamaa ja Balti linnade käsitöö ilmselt üsna ühelaadse, maakäsitööst erineva ilmega. Linnade vahendav osa pole olnud siin ühesugune. Väga oluliseks väravaks saksa käsitöölisele oli Tallinn, kust tuli meistermehi pea kõikidesse Eestimaa kihelkondadesse ja Liivimaalegi. Ootuspäraselt oli neid meistreid enam linnale lähemates paikkondades. Kuid ka mõnda Harjumaa kihelkonda pole linnameistreid peatuma jäänud (Risti, Harju-Madise). Virumaal oli Tallinnast tulnukaid palju ja nende levik ulatus Viru-Nigula ning Viru-Jaagupi piiridesse. Ida-Virumaa oli juba Narva linnakäsitöö mõjupiirkond. Järvamaa põhja- ja idaosas peatus ikka tulnukaid Tallinnast, kuid maakonna läänepoolses osas neid pea polegi. Siin oli oma osa kindlasti Paide linnameistritel. Läänemaal töötasid Tallinnast tulnud mehed esijoones Kullamaa, Märjamaa ja Vigala mõisates. Haapsalu lähikonda (Noarootsi, Lääne-Nigula, Ridala, Martna) ja Hiiumaale pole need pea kunagi pikemaks tööle jäänud. Eks see ala oli Haapsalu meistermeeste otsene tööpiirkond. Mõned Tallinna mehed asusid elama ka Liivimaa mõisatesse. XVIII sajandi lõpul on hingeloendites kirjas 7 sellist meistrit. Vana mehana jäi Kabala mõisasse elama kangurmeister Gottfried Weekmann (Pilistvere 1782). Rätsep Johann Friedrich Timm peatus Kioma mõisas (Põlva 1782) kuna Johann Friedrich Steinbach teenis Palal mõisarätsepana (Kodavere 1795). Kingseppmeister Gustav Reinhold Ehmman hakkas Tõlliste metsavahiks (Sangaste 1795). Tislermeister Niclas Pomperien asus Valgu mõisast tööle Udavere mõisasse (Pärnu-Jaagupi 1782). Tallinnas oli vasksepaametis kirjas Vastseliina mõisas töötav meister Peter Gröndahl ja sell Johann Ringberg (1782). Üldse on Tal-

linnast tulnud mehi revisjonides ära märgitud üle 100 ja nende hulgas oli kõige enam kangruid, rätsepaid, kingseppi ja tislereid. Teistest Eestimaa linnadest tuli maale pidevamalt tööle hoopis vähem käsitöölisi. Haapsalust tulnud on ära märgitud vaid 10 ja nad paiknevad põhiliselt Läänemaal. Niisama palju tuli meistreid maale ka Narvast, kuna Rakverest ja Paidest tulnukaid oli veelgi vähem.

Põhja-Eestisse leidsid tee ka mõned Liivimaa linnade käsitöölised. Tartust tulid koos perekondadega ajuti Selli mõisas peatunud kingseppmeister Johan Daniell Pohl ja parkalmeister Johan Erdman Trenkowitz (Simuna 1782). Tartu kangurmeister Andreas Eholm oli kõrtsmikukuks Sargvere mõisas (Peetri 1782). Pärnu rätsepmeister Johan Wilhelm Wichmann teenis mõisatöölisena Palveres (Kose 1782). XVIII sajandi teisel poolel oli ka Kuressaare käsitöölisi elama asunud Eestimaa kubermangu. Kangur Johann Grass töötas juhti Saulepa mõisas (Hanila 1750). *Bauerschneider* Adam Reinhold Schwartz elatus algul rätsepatööst Kõrvetaguse ja Sikeldi mõisas, siis aga hakkas Vigalas möldriks (1753—1782). Sadulsepp Andrian Mathias Wulff jäi tööle Suuremõisas (Pühalepa 1750—1765), kuna püttsepp Gau peatus ajuti Putkastes (Käina 1755). Ei puudu ka Riiast pärinevad käsitöölised. Kangur Gustav Hindberg oli perega Uus-Riisperes (Nissi 1744), kuna haige mehena peatus Lõõra mõisas kangur Gerhard Anton Berens (Kose 1751). Mõned aastad töötas Uniküla mõisas kangur Carel Walter (Väike-Maarja 1744). Peale kangrute tuli Riiast veel seppi. Gaspar Eiland töötas Haiba, Adila, Veltsa ja Lautna mõisas (1739—1765). Riia lukksepa Pfifferlingi poeg Johann Philip teenis Rakvere ja Viru-Nigula mõisates (1732—1782). Tema vend Hans Heinrich tegi sepatööd ja oli mölder Viru-Jaagupis (1757—1782). Vaivara mõisates leidsid tööd sepp Berend Klein (1779—1795). Riiast pärines lukksepp Jacob Mei, kes algul töötas Märjamaal Valgu mõisas ja siis läks Lihula kihelkonda (1774—1795). Mõned Riia meistermehed jäid tööle ka Liivimaa Eesti ala mõisatesse. Vankritegija meister Elias Friedrich Senst peatus vanas eas koos perega Kõnnu mõisas ja siis Tarakveres, kus isa ametit jätkas poeg Gothard (Torma 1782—1795). Vastseliina mõisa teenistuses oli sepana meister Johann George Maschaweck ja sell Johann Langschultz, samuti vaskseppmeister Johann Quist (1782). Näib, et Tallinnast ja Riiast pärit saksa käsitöölisi on vähe peatunud Lõuna-Eestis just Tartu ja Pärnu saksa linnakäsitöölise tugeva konkurentsi tõttu.

Saksa päritoluga käsitöölised tegutsesid väga mitmetel ametialadel. Uhelt poolt olid need eesti talupoegkonnale hästi tuntud tööalad (kangur, sepp, parkal jne.), teiselt poolt maakäsitöös varem tundmatud erialad (kullassepp, vasksepp, klaassepp, toolitegija, maaler jne.). Eestimaal töötasid sakslased XVIII sajandil 26 erialal, kusjuures nende põhimass tegutses vaid 6 erialal (kan-

gur, rätsep, kingsepp, sepp, tisler ja sadulsepp). 1782. aasta hingoenduse alusel töötas Eesti alal saksa meistermehi 30 erialal. Uksikute erialade osatähtsuses pole küll suuri muutusi, kuid ilmneb erinevusi paikkonniti. Nii oli Eestimaa mõneti enam kangruid, tislereid, treialeid ja sadulseppi, Liivimaal aga kingseppi ja ehituspuseppi. Viljandimaal pole ühtegi saksa kangrut, samuti oli neid vähe Võrumaal. Samas töötas aga Võrumaal suhteliselt palju kingseppi. Kõigi nende nähtuste põhjuste selgitamine nõuab üksikute käsitöölade lähemat vaatlust.

Eesti ala minek Vene riigi koosseisu soodustas juba varem väljakujunenud suhtlemist kahe naaberrahva vahel. Vene talupoegi asus üsna arvukalt elama Ida-Virumaale, samuti tuli Eestisse ajuti tööle vene rändkäsitöölisi.⁹ XVIII sajandi revisjonides on vene käsitöölisi kirja pandud ootamatult vähe. Hooajati Eestis töötanud meistermehed pole ilmselt revisjonides märkimist leidnud. Venelaste hulka loeme Venemaalt tulnud käsitöölisi, samuti kubermanguvalitsuselt saadud vabapassiga venepärase nimega meistermehi. Viimaste hulgas oli kõige arvukamalt Kadrioru kroonutalupoegi, kuid leidis ka Venemaa linnadest tulnud (Vologda, Kolomna, Novgorod, Gatšina jt.). Eestimaa kubermangus oli aastatel 1732—1782 märgitud 100 vene käsitöölisi, kes ootuspäraselt peatusid valdavalt Virumaa mõisates (vt. tabel 10). Enamus vene meistermehi on märgitud ühes revisjonis. Vaid 16 meest on pidevamalt maal töötanud. Näiteks Albu mõisas elas 30 aastat ja käis väljaspool ka tööll puusepp Peter. Samas peatus 16 aastat puusepp Michael, kelle pojad Marj ja Siem tegelesid ka

Tabel 10

Vene päritoluga vabade käsitööliste arv.
Eestimaa aastatel 1732—1782

	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa	Kokku
Puusepp	—	2	—	—	2
Tisler	1	—	—	—	1
Vankritegija	—	1	—	—	1
Seemisnahaparkal	—	5	—	—	5
Kingsepp	—	1	—	—	1
Talurätsep	—	5	2	—	7
Kasuksepp	—	—	1	—	1
Müürsepp	1	3	—	—	4
Ehitusmeister	—	—	—	1	1
Ehituspusepp	1	21	7	—	29
Tellisepõletaja	20	18	9	1	48
Kokku	23	56	19	2	100

⁹ J. Linnus. Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel, lk. 121—122. A. Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn, 1964, lk. 223—253.

ehitustööga. Viimaseid pole aga revisjonides kunagi märgitud (Järva-Madise 1739—1744). Põlula mõisa all elasid Kadrioru talupojad vennad Laur ja Dimitri, kes elatusid nahaparkimisest (*Semsgärberey*). Kohale jäid nad mitmeks aastakümneks (Viru-Jaagupi 1752, 1774). Niisama kaua peatus Kabala mõisas Novgorodist pärinev rätsep Sergei Osipow (Viru-Nigula 1732—1752). Tema ametivend Prochor töötas Kalina, Kukruse ja Järve mõisa piirkonnas (Jõhvi 1739—1750). Ule kümne aasta tegi rätsepatööd Sosontje Miljanustin Merikülas (Viru-Jaagupi 1732—1739) ja Andres Mallas (Viru-Nigula 1739—1750). Ka mõned puusepad töötasid pikemat aega Virumaa mõisates. Puusepp Spiridon jäigi Rahkla mõisasse elama ja andis end lõpuks pärustalupojaks (Simuna 1739—1752). Vologdast pärinev Peter Zizerin tegi Toila mõisale maa eest puutööd üle 15 aasta (Jõhvi 1739). Gatšina mees Isot Alexeffin töötas Põlula, Rahkla ja lõpuks Kabala mõisas (Viru-Nigula 1739). Liivimaa adramaarevisjonides on XVIII sajandi keskel vaid mõni üksik vene käsitöeline. 1721. aastal peatus Taavri mõisas venelane Pütseppa Ivan, kelle peres oli 4 meest (Tartu-Maarja). Koilas oli aga tööl Retsep Iwan (Põlva). 1744. aasta revisjonides on kirjas juba 13 meistermeest. Puusepad töötasid Holdres ja Rāpinas (8 meest), rätsepad Jõe, Tabivere, Luke, Rāpina ja Uus-Kasaritsa mõisa piirkonnas. 1757. aastal oli üksnes Rāpinas vene puusepp ja 2 tiserit.

1782. aasta hingeloenduses ollakse venelaste märkimisega juba järjekindlam ja selle tõttu on nüüd kogu Eesti alal kirjas 51 käsitöelist (vt. tabel 11). Endiselt asusid vene meistermehed peamiselt Virumaal ja siingi koondusid nad vaid mõnesse mõisasse. Puuseppi oli Toilas 6, Vokas 3, Joalas 4, Roelas 1, tellisepõletajaid Toilas 6, Põlulas 5, Vokas 4, Kiiklas 2, Vinnis 1. See viitab vene

Tabel 11

Vene päritoluga vabade käsitöeliste arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaal	Virumaal	Järvamaal	Läänemaal	Pärnumaal	Viljandimaal	Tartumaal	Võrumaal	Saaremaal	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Pütsepp	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	6	6
Tisler	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	1	2
Talurätsep	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	1	2
Müürsepp	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Ehituspusepp	—	13	1	—	—	1	—	1	—	14	2	16
Tellisepõletaja	—	18	1	1	—	—	1	—	—	20	1	21
Kokku	1	35	3	1	1	1	1	8	—	40	11	51

rändkäsitöoliste artellis töötamise viisile. Lõuna-Eesti maakondades oli vene meistermehi hoopis vähe, kokku vaid 11 meest. Rätsep Abraham töötas Pööraveres, kogu perega elas Holstres puusepp Konen Wassillioo. Kaagvere mõis kasutas ajuti vene tellisepõletajate oskusi. Pihkvast tuli vabapassiga Rāpinasse elama vana vene kingsepp. Urvastes andis Vaabina mõis ajuti tööd vene puusepale ja 6 pütsepale. XVIII sajandi lõpul töötas vene käsitöölisi kindlasti enam maal ja just selle tõttu hakkasid nad silma ka selle aja baltisaksa publitsistidele. Nii teeb korduvaid viiteid vene käsitöölisele Eesti olude hea tundja A. W. Hupel.¹⁰

Vabade käsitööliste hulgas oli ka eestlasi. Nende kindlaks tegemine on harilikult võimalik ainult kaudsete andmete alusel. Etnonüümina kasutati nimetust «eestlane» *Ehste* väga harva. Eestlasteks oleme lugenud neid mehi, kelle vanemad või kes ise on kuulunud pärustalupoegade hulka. Ka linnadest tulnud eestipäraste nimedega puuseppade, voorimeeste ja töömeeste pojad olid ilmselt eestlased. Eestimaa kubermangus oli selliseid eesti päritoluga käsitöölisi kirjas igas adramaarevisjonis. Alates XVIII sajandi keskpaigast tuli kuuluvust vabade hulka tõestada dokumentaalselt. Kubermanguvalitsuselt või oma mõisnikult saadud vabakirjaga oli 69 meest, kes elasid peamiselt Harjumaal (36 meest) ja Läänemaal (19 meest). 1782. aasta hingeloendites anti küllalt sageli ka vabakirja saamise aasta. 1760-ndatel aastatel sai vabakirja 14 meest, 1770-ndatel aastatel 19 meest. Revisjonidest kahjuks ei selgu, mis motiividel käsitööline vabaks lasti. Osalt oli nende hulgas vanu ja vigaseid (rätsepad!), mõisatööks kõlbmatuid mehi, osalt endisi mõisateenijaid. Viimaseid vabastati vanas eas pärisorjusest just tänutäheks kuuleka teenistuse eest. Põhja-Eesti mõisates anti aastatel 1782—1811 vabadus 21 mõisaperre kuuluvale käsitöölisele (kangruid 10, kingseppi 6, rätsepad ja seppi 2, tislereid 1). Vahel oli mõni külakäsitööline end ka vabaks ostnud. Seda tegi Jädiveres ja Vana-Vigalas töötav rätsep Tõnnis (Vigala 1750—1765), Risti kirikumõisas Rettsep Juhhan (1765). Essus rätsep Juhann (Haljala 1784) ja Võnnus Retsep Ado (Ridala 1774). Nii sai vabaks ka Paunküla sepp Kalso Mick (Kose 1751—1774), Ridala kirikumõisas treial Treser Jaan ja Kiltsi mõisas kangur Weber Tõnnis (Ridala 1782—1795). Linnadest tuli Eestimaa mõisatesse 14 meest. Tallinnast tulnud puusepad Pusepp Thomas ja Adam Peterson olid Ravilas kõrtsmikukuks (Kose 1726—1739). Kautjala mõisas peatus kauem Jacob Timmermann (Jüri 1744—1765), kuna puusepp Ribi Hans oli ajuti Adilas (Hageri 1753). Rätsepatööga tegeles Nõval töömehe poeg Johann (Risti 1732—1744) ja Retsep Mart Tohisool (Hageri 1739—1751).

¹⁰ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 1. Riga, 1774, S. 141; Bd. 2. (Nachtrag zum ersten Band). Riga, 1777, S. 37; Bd. 3. Riga, 1782, S. 220. Vt. ka A. Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost, lk. 223.

Tallinnast tulnud mees Jürri oli algul Humala mõisa piirkonnas rätsepaks, hiljem kõrtsmikuna aga kandis juba Jürgeni nime (Keila 1757—1765). Tallinna mees Weber Jacob oli mõned aastad Rae mõisas (Jüri 1739), kuna Kõnnus pidas kõrtsi sepp Samuel (Kadrina 1782—1795). Pärnu agulist pärinev endine sõdur Kingseppa Jürri jäi elama Idavere mõisasse (Haljala 1726—1739), kuna tema kaaslinlane raesõduri poeg Pusep Jack elas mõned aastad Einmanni mõisas (Järva-Jaani 1739—1744). Tartu vooimeeste poegadest oli kangruks Sagadis Berend (Haljala 1732) ja Karuse kirikumõisas Mattias Johannsohn (Karuse 1752). Seppe Jürri Päites aga arvatakse pärustalupoegade hulka (Jõhvi 1732—1744). Viljandi mees kangur Carl Valentin oli kõrtsmikukuks Aruvas (Jüri 1782).

Aastatel 1732—1782 oli Eestimaa mõisates kirjas 147 eesti päritoluga vaba meest, kes töötasid 13 erialal (vt. tabel 12). Kõige

Tabel 12

Eesti päritoluga vabade käsitöölise arv
Eestimaal aastatel 1732—1782

	Harjumaal	Virumaal	Järva- maal	Lääne- maal	Kokku
Sepp	13	6	3	10	32
Puusepp	2	—	1	1	4
Püttsepp	—	—	1	—	1
Treial	2	1	—	3	6
Tisler	5	—	—	2	7
Parkal	—	—	—	1	1
Karusnahaparkal	—	—	—	2	2
Kingsepp	2	1	—	3	6
Kangur	9	8	3	8	28
Talurätsep	26	8	5	13	52
Kasuksepp	1	—	—	—	1
Ehituspusepp	6	—	—	—	6
Ehitusmeister	1	—	—	—	1
Kokku	67	24	13	43	147

enam oli rätsepaid, seda eriti Harjumaal (26 meest) ja Läänemaal (13 meest). Eesti päritoluga kangrud, kingsepad ja sepad said vabaks põhiliselt 1760—1770-ndatel aastatel ja nad töötasid hajali paljudes mõisates. Paljud eestlased märgiti ära vaid ühes revisjonis ja selle tõttu pole võimalik nende elukäiku konkreetselt jälgida. Nende hulgas oli kindlasti ka selliseid mehi, kes said mõisniku käest loa tähe töötamiseks väljaspool kodukohta. Seega piirdus nende õigus eeskätt vaid töökoha valiku võimalusega. Siia kuulusid esijoones võõraste ja vabade hulka arvatud rätsepad. Vaid 42 meest (=28%) olid revisjonides korduvalt kir-

jas. Ja nendele oli iseloomulik juba hoopis väike liikumine. 33 meest jäid peatuma ikka samasse mõisasse (rätsepaid 12, seppi 10, kangruid 4, puuseppi 3 jne.). Uhe kihelkonna piirides vahetas elukohta 8 meistermeest (Harjumaal 2, Läänemaal 6), kelle hulgas oli 4 rätsepat, 2 seppa, kangur ja treial. Vaid 1766. aastal vabaks lastud kingsepp Ado ületas kodukihelkonna piiri, minnes Väänast elama Nõva mõisasse (Keila 1774, Risti 1782).

Liivimaa kubermangu adramaarevisjonides ei ole andmeid eesti päritoluga vabadest käsitöölisest. Et vabade hulka kuuluvaid eestlasi oli Lõuna-Eestis väga harva, seda näitab ka 1782. aasta hingeloendus (vt. tabel 13). Eestimaa kubermangus oli sel

Tabel 13

Eesti päritoluga vabade käsitööliste arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaal	Virumaa	Järvamaal	Läänemaal	Pärnumaal	Viljandimaal	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaal	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Sepp	9	2	3	7	—	1	—	1	—	21	2	23
Puusepp	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Pütsepp	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Treial	2	1	—	3	2	—	—	—	—	6	2	8
Tisler	5	—	—	1	—	—	—	—	—	6	—	6
Vankritegija	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Parkal	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kasuknahaparkal	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	2	—	—	2	—	—	—	—	—	4	—	4
Kangur	6	4	3	6	—	—	2	—	—	19	2	21
Talurätsepp	12	4	—	5	—	1	2	—	—	21	3	24
Ehitusmeister	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Ehituspusepp	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kokku	40	11	7	26	2	3	4	1	—	84	10	94

ajal vabade hulgas 84 eesti käsitöölis. Liivimaal oli vastavaid mehi vaid 10. Alles XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul see arv mõnevõrra tõusis. Mittetäielikel andmeil vabastati aastatel 1782—1811 23 mõisakäsitöölis pärisorjusest (kangruid 7, kingseppi 6, rätsepaid, seppi, tislereid, sadulseppi 2, vankritegijaid ja müürseppi 1). Mõnes mõisas lasti vabaks kohe mitu meistermeest. Kadrina mõisas said aastatel 1804—1811 vabaduse eakamad mõisapere liikmed kingsepad Hinrich ja Ado ning kangur Andres (Kodavere). Suure-Kambja mõis andis vabaduse kingsepp Sirwako Sandre Peterile ja müürsepp Hindrichile, Vana-Prangli mõis aga mõisa rätsepale ja mõisasepa ilmselt sepast pojale. Ürvaste mõis tõi Paluperast mõisaperre kangru ja tislari ning andis mõlemale meistermehele lõpuks vabaduse. Mõniste mõis vabastas aas-

tatel 1800—1809 koguni 6 mõisakäsitöolist. Nende hulgas oli 2 Peterburis väljaõppinud meest — tisler Michel, kes läks elama Keilasse, ja sadulsepp Michel, kes asus tööle Mäo mõisasse. Kingsepp Heindrik, sepp Heinrich, sadulsepp Peter ja vankritegija Otto jäid aga ka vabade meestena mõisapere koosseisu. 1811. aasta hingeloendi alusel olid Mõniste mõisakäsitöolisteks pea eranditult vabad eestlased.

Eestlastest vabad meistermehed kandsid valdavalt eestipäraseid nimesid. Revisjonides olid nad märgitud kas eesnime või eesja isanimega. Viimasel juhul liideti vahel isanimele liide son (Tõnnisson, Johanson, Hanssohn jne.). Kasutati ka ametioskusele osutavalt lisanime (Weber, Schneider, Rettsep, Rettseppa, Retseppa, Retsep, Kingsepp, Schuster, Seppa, Schmit, Pusepp, Pusep, Nickri, Treser). Hingeloendite andmetel kandsid vabade eestlaste perekonnaliikmed ikka eestipäraseid nimesid. Eestimaa kubermangus oli vaid 15 vabas peres antud lastele saksapäraseid eesnimesid. Need olid ikka poeglapsed (kokku 17). Vaid mõnel vabal eestlasel olid saksapäraseid nimesid, mis neile anti ilmselt koos vabanemisega pärisorjusest. Neli aastakümnet elas Kasari mõisas maata kangur Christopher Freinthal, *ein Weber aus Bauer Nation* (Kirbla 1744—1782). Meremõisas sai Seppa Jürryst vabanemisel Jürgen Schütz (Keila 1774—1795), Martna kirikumõisas elas vana kangur Adam Krüger (1782), Nõmmkülas kingsepp Hinrich Adler (Noarootsi 1774), Vana-Virtsus sepp Jacob Bergmann (Hanila 1774), Kloostri rätsep Johann Bergmann (Kirbla 1774—1782), Moorastes sepp Marten Ehnstruck (Märjamaa 1765), Vaiknal sepp Adam Göts (Kullamaa 1726—1752), Kukeveres kangur Jakob Johan Falck (Ambla 1782), Russalus Anton Frey (Nissi 1782). Liivimaa mõisates oli mõni eestlane võõrapärase nimega. Kabala mõisa hingeloendites kasutatakse terminit *Freye Bauer Leute* (1795) või *Freye Ehsten* (1811), mille all on kirjas ka sepp Hindrich Falckens ja vankritegija Johann Pahlen. Kõpu mõisas elas 2 Viljandis arvel olevat eestlast — lukksepp Johann Friedrich Sender (*Einwohner ehstnische Nation*) ja kangur Johann Nicolaus Donner. Kangur Otto Reinhold Donner aga peatus Sür-gaveres. Ka Leedi mõisas vabaks saanud kangur Johann Rein-mund siirdus Viljandisse. Peri mõisas töötasid kangrutena vennad Goldbergid, kes hiljem siirdusid Võrru. Sama nime kandis ka Põlva kirikumõisas peatunud vaba kangur. Samuti leidis siin tööd vaba rätsep Carl Lorenz Kirch. Mõlemad mehed läksid hiljem Tartusse. Eestlasi leidis kindlasti ka nende saksapärase nime-dega vabade hulgas, kelle etniline kuuluvus vajalike andmete puudumisel jääb lahtiseks.

Küllalt paljude vabade käsitöoliste kohta on andmed liiga napid, et nende etnilist kuuluvust kindlamalt määrata. Aastatel 1732—1782 on niisuguseid mehi Eestimaa kubermangus 320. Suur osa nendest (225 meest) töötas maal juhuti või vaid ajutiselt ja

neid on märgitud üksnes ühes revisjonis. 95 meest oli aga kirjas mitmes revisjonis ja need kuulusid juba kindlasti maakäsitöölise hulka. Nendest 55 meest töötaski kogu aeg ühe mõisa piirkonnas, 23 meest vahetas töökohti ühe kihelkonna piires ja 14 meest maakonna piires. Mitmesse maakonda ulatusid 3 meistermehe ränded. Nende ebamäärase etnilise kuuluvusega meeste puhul võib küll kaudsete andmete alusel nende päritolu kohta teatud järeldusi teha. Nii saab siin kasutada vaba mehe n i m e. Eesti talupoeg on revisjonides märgitud eesnime või ees- ja isanimega. Ametimeestel lisandub neile sageli ka ametioskusele osutav lisanimi. Sama on maksev ka soome päritoluga võõrasukate kohta. Eestipärase eesnimega (Jahn, Jürri, Michel jne.) mehi oli meid huvitavate vabade hulgas vaid 10. Käsitöölale osutavat lisanime koos eesti eesnimega kandis 21 meest (Kangor Hansz, Weber Johan, Retsep Jacob, Seppa Andres, Zimmermann Mart, Schnicker Johann, Treierre Jaan, Dreser Hinrich, Rattaseppa Joan, Nackor Jac jt.). 17 korral oli isanimela liidetud saksapärase son (Johan Peter-sonh, Hans Michelson, Jürri Jacobson jt.). Võib arvata, et nime- tatud 48 käsitöölise seas on ülekaalus eesti või soome päritoluga

Tabel 14

**Etniliselt selgusetu päritoluga vabade
käsitöölise arv Eestimaal aastatel 1732—1782**

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	12	6	3	11	32
Puusepp	1	—	1	—	2
Püttsepp	1	1	—	—	2
Rattategija	1	—	1	—	2
Treial	5	4	2	2	13
Tisler	—	1	1	5	7
Toolitegija	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	—	1	—	1
Sarjategija	—	—	1	—	1
Parkal	1	—	1	—	2
Sadulsepp	—	3	—	—	3
Kingsepp	9	27	5	18	59
Kangur	40	27	14	62	143
Rätsep	4	2	—	3	9
Talurätsep	14	—	5	4	23
Kasuksepp	3	1	—	1	5
Villakraasija	1	—	—	—	1
Tellisepõletaja	—	1	—	—	1
Ehitusmeister	1	—	—	—	1
Ehituspusepp	5	3	1	1	10
Paberimeister	—	—	—	1	1
Juustumeister	—	—	—	1	1
Kokku	98	76	37	109	320

mehed. Ule poolesaja vaba mehe aga kandis vöörapäraseid ees-
 niimesid (Gasper, Jürgen, Anthon, Christian, Carl, Friedrich,
 Berend, Nicolas, Claus, Andreas, Isack jt. — kokku 27 meest), mil-
 lega kaasub küllalt sageli son-löpuline isa- või perekonnanimi
 (Reinhold Jürgenson, Berend Ottosohn, Joseph Andresson, Carl
 Johan Hestensohn, Niclas Johansohn, Christian Jürgensohn jt. —
 kokku 29 meest). Need olid esijoones mittekohaliku päritoluga
 (soome, saksa, rootsi) mehed. 216 vabal käsitöölisel oli lisaks ees-
 nimele ka vöörapärane perekonnanimi. Need olid valdavalt saksa
 päritoluga mehed, lisaks ka üksikuid soomlasi ja rootslasi. Kõige
 enam peatusid need vöörapärase nimega mehed Läänemaa mõisa-
 tes (88 meest), vähem juba Viru- ja Harjumaal (vastavalt 53 ja
 51 meest), hoopis juhuti Järvamaal (19 meest). Eestimaa kuber-
 mangus töötas määratlemata etnilise päritoluga meistermehi 22
 käsitöölal (vt. tabel 14). Kõige enam oli nende hulgas kangruid,
 kingseppi, rätsepaid ja seppi, juba vähem ehituspuseppi ning
 treialeid, ülejäänud ametialadelt vaid üksikuid. Just kangrute,
 kingseppade ja osalt rätsepate hulgas oli suur vöörapäraste nime-
 dega meistermeeste erikaal. Küllap siin oli rohkesti neid linna-
 käsitöölisi või linnas väljaõppe saanud mehi, kes lühemat või pike-
 mat aega mõisates teenides endale vajalikku ülalpidamist hanki-
 sid. Kohaliku rahvapärase käsitöötraditsiooniga olid nad kindlasti

Tabel 15

Etniliselt selgusetu päritoluga vabade
 käsitööliste arv Eestis 1782. aastal

	Harjumaal	Virumaal	Järvamaal	Läänemaal	Pärnumaal	Viljandimaal	Tartumaal	Võrumaal	Saaremaal	Eestimaa	Liivimaal	Kokku
Sepp	4	3	—	6	7	1	—	—	—	13	8	21
Puusepp	1	—	1	1	—	—	—	—	—	3	—	3
Trelal	1	1	1	1	—	—	—	—	—	4	—	4
Tisler	—	1	—	2	—	—	—	1	—	3	1	4
Toolitegija	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Sarjategija	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	2	10	1	5	1	—	—	—	—	18	1	19
Kangur	9	3	4	13	14	1	3	—	—	29	18	47
Rätsep	3	2	1	—	—	1	—	—	—	6	1	7
Talurätsep	4	—	3	—	—	—	—	—	—	7	—	7
Kasuksepp	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	2
Villakraasija	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Tellisepõletaja	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Ehituspusepp	3	—	—	—	—	—	1	—	—	3	1	4
Pleegitaja	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1
Juustumeister	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kokku	29	23	13	30	22	3	4	2	—	95	31	126

vähe seotud. Seevastu revisjonides märgitud 11 poola päritoluga meest olid ilmselt kaotanud oma etnilise omapära (kangur Otto Wagner Hageris, rätsep Retseppa Mick Kosel, kingsepp Friedrich Mikifer Rakveres, Puseppa Steppan Jõhvis, puusepp Iwane Michel Türis, kangur Jürgen Hanssohn Hanilas, Pusepp Andres Vigalas, laualõikaja Jacob Kirblas, kingsepp Thomas Kabalas (Pilistvere), kindategija Conrad Rõngus ja rätsep Tähtveres).

1782. aasta hingeloenduse andmetel oli Eesti alal 126 vaba käsitöölisi, kelle etniline kuuluvus ei ole selge (vt. tabel 15). Valdavalt olid need Põhja-Eestis töötavad meistermehed, kes kandsid võõrapäraseid nimesid ja olid ilmselt oma ametialase väljaõppe saanud vähemalt osalt linnas. Siia kuulusid nii saksa päritoluga mehed kui ka kohapeal saksastunud soome-rootsi asukad. Tervikuna tõid nad kõik maale kaasa linnakäsitöölise iseloomulikke töövõtteid. Lõuna-Eestis oli olukord hoopis teiselaadsem. Kõigepealt oli siin vähe neid vabu, kelle etniline kuuluvus jääb lahtiseks. Ja need vähesedki olid tugevalt seotud just kohaliku maakäsitööga (valdavalt eesti- või soomepäraseid nimesid — puusepp Jürri Johannsohn Taheval, tisler Thomas Võrus, pleegitaja Christian Immukveres, kangur Martin Sommer ja Hans Heinrich Kokoras, kangur Hindrich Rannus, sepp Christian Wandricht Loopres, rätsep Gustav Toomasohn Taageperas, kangur Johann Bergmann Helmes). Kõige arvukamalt elas selliseid meistermehi Pärnumaal (22). Siin on võõrapärase nimedega käsitöölised osalt eraldatud omaette rühmaks *Freye Bauer Standes*, mis näib viitavat nende mittedaksa päritolule. Siia kuulusid mõned Läänemaalt tulnud vabad mehed (kangrud Meybohmid Pootsis, Carl Frisch Põõraveres, Simonsohnide kangrupere Angus ja Põõraveres, sepp Thomas Sunnin Võllas ja Carl Sunnin Audrus), teisalt arvatavasti Pärnust pärinevad või seal väljaõppe saanud käsitöölised (Knuthide kangrupere, sepad ja kangrud Lüdigid jt.). 1800. aastal võetakse Pärnu linnas arvele 40 sellist talupojaseisusest käsitöölisi, kes 1795. aasta hingeloenduse ajal olid mõisates arvel. Lisaks kantakse linna hingekirja veel 5 sellist käsitöölisi, kes varem polnud iseseisvalt arvel. Seega oli Pärnumaal XVIII sajandi lõpul tööl 45 meistermeest, kes moodustasid teatud vahelüli linna- ja maakäsitöö vahel. Selles osas oli Pärnumaal palju ühist Põhja-Eesti maakondadega, millega ta järsult erines teistest Lõuna-Eesti maakondadest.

Vabad käsitöölised olid Eesti maakäsitöös kõige kvalifitseeritum rühmitus. Oma erialase ettevalmistuse poolest polnud see rühmitus aga ühelaadne. Üks osa meistermehi tõi Eestisse tööle tulles kaasa selle oskuse, mis oli iseloomulik tema kodukandile. Teine osa vabu said väljaõppe Eesti linnades ja kandsid nii linnakäsitöölise iseloomulikke tehnilisi võtteid ka maale. Mõlemal juhul olid uustulnuka käsitöölise oskused paremad kui vastava paikkonna külakäsitöölisel. Mida arvukamalt ja püsivamalt elas teatud paik-

konnas vabu meistermehi, seda enam võisid nad mõjutada ka kohalikku käsitöötaditsiooni.

Linnakäsitööga olid nõrgalt seotud vene ja osalt ka soome päritoluga vabad. Vene ulgkäsitöölisi on enam märgitud Ida-Eestis. Allikates on vene päritoluga võõrad vägagi juhuslikult kirjas ja selle tõttu pole võimalik piiritleda mingit kindlat ala, kus nende mõju oleks eriti märgatav. Seda saab ja tuleb kindlaks teha juba üksikute tööalade konkreetsetel uurimisel. Siin tuleks lähema vaatluse alla võtta ehitustöö (puusepad, tellisepõletajad ja müürsepad), puutöö (püttsepad), nahaparkimine (seemisnahaparkijad) ja rõivaste valmistamine (rätsepad). Enim töid kodust õpitud oskusi kaasa soome sepad, puusepad, treialid, tislid ja rätsepad. Need soome meistermehed asusid esijoonel Põhja-Eesti rannikukihelkondades. Treimistöö ja tislarioskuste levitajaina oli soomlastel kindlasti oluline osa. Muutusid ju vastavad oskused maaomaseks esmalt just nendes paikkondades, kus elasid soome meistermehed (Viru- ja Harjumaa). Paljud soomlased said aga väljaõppe juba linnameistrite juures.

Eesti linnakäsitöölised olid valdavalt sakslased. Saksa päritoluga meistrid ja selle rändas meie linnades küllalt arvukalt veel XVIII sajandilgi.¹¹ Linnades väljaõppe saanud rootsi ja soome päritoluga mehed omandasid tsunftikäsitöölisele iseloomulikud tehnilised oskused ja esteetilised töekspidamised. Kui nad jäid tööle linna, siis need meistermehed tavaliselt ka saksastusid. Maale tööle minnes moodustasid nad aga omapärase puhverühmituse sakste ja talupoegade vahel. Selliseid liikumisvabadust omavaid küllalt hea väljaõppega meistermehi oli XVII ja XVIII sajandil märgatavalt enam just Põhja-Eestis. Ja see oligi üks peamisi põhjusi, miks just selle ala rahvakultuur oli linnakultuuri mõjustustele hoopis vastuvõtlikum. Just linnamoe vahendusel levis ka talurahva seas pottmüts ja lillkiri, triibuline seelik ja kodaratega raha, naastulised vaibad ja mööbliesemed. Kõigi selle tulemusena muutus Põhja-Eesti tarbevara tunduvalt internatsionaalsemaks, teiste Põhja-Euroopa talurahvakultuuridele lähedaseks. Lõuna-Eesti maarahvastik oli etniliselt hoopis selgepiirilise. Baltisaksa linnakultuur mõjustas küll mõisarahvast, kuid talupoegkond jäi sellest üsna kaugele. Selle tõttu püsisid siin palju kauemini jõus vanad traditsioonilised rahvakultuuri nähted. Eranähteks oli siin vaid Põhja-Pärnumaa. Läänemaa ja Pärnu linna kaudu asus sealsetesse mõisatesse elama rohkesti mittesaksa päritoluga meistermehi. Need olid siingi linnakultuuri elementide kandjaks maale (pikitriibuline seelik, naiste peakatted). Tallinn ja

¹¹ J. Linnus. Käsitöölised Eesti väikelinnades 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI. Tallinn, 1972, lk. 170—188; J. Linnus. Käsitöölised Tallinnas 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVII. Tallinn, 1973, lk. 153—166.

Pärnu olidki just need väravad, mille kaudu rahvakultuur uusi nähteid vastu võttis.

Eesti rahvakultuuri uurimisel on harjumuspäraselt silmas peetud vaid talupoegkonda.¹² Käesolevas kirjutises esitatud faktid näitavad, kui vajalik on hoopis diferentseeritum lähenemine sellele väga keerukale küsimusele. Juba rahvastiku professionaalse ja etnilise struktuuri jälgimine võimaldab paremini mõista kohaliku kultuuritraditsiooni kujunemiskäiku. Eestlane oli ikka kontaktis meil elavate võõrasukatega, olgu see maal või linnas. Maaeestlane oli traditsiooniliste kultuurivormide kandjaks, linnaeestlane aga mitmesuguste võõrmõjude esmaseks vastuvõtjaks. Ja koos linnaeestlasega aitasid seda võõrmõju meie rahvakultuuri kanda ka maal elavad vabad inimesed, eriti aga käsitöölised. Meie rahvakultuuri loojaks oli nii linnas kui ka maal elav eestlane. Vaatamata raskele sotsiaalsele survele suudeti ka feodaalajal säilitada ja edasi viia meie rahvale omaseid kultuurivorme. Tihenev kontakt linnakultuuriga tõi aga kaasa internatsionaalsete joonte märgatava kasvu just Põhja-Eestis, kus eestlaste kontakt teiste rahvaste esindajatega oli vilkam ja püsivam. Kogu selle protsessi konkretiseerimine nõuab juba tüsedaid monograafilisi uurimusi.

¹² Eesti varasemas etnograafilises kirjanduses tavaliselt mõistet «rahvakultuur» ei kasutatud. Vastava termini traditsioonilise talurahvakultuuri tähistamiseks võttis järjekindlalt kasutusele G. Ränk (vrd. tema töö «Vana-Eesti rahvakultuur». Tartu, 1935). Selles tõlgenduses on see leidnud fikseerimist ka Eesti nõukogude entsüklopeedias: «eesti rahvakultuur, eesti talurahva põlvest põlve pärandunud ainelise ja vaimse kultuuri, kommete ning sotsiaalsete institutsioonide kogum» (ENE, 2. kd., lk. 156, autor A. Viires). Nii G. Ränk kui ka A. Viires näevad rahvakultuuris ainult meie talurahva, maaeestlaste ürgset kultuuriloomingut. Selle tõttu tuleks nagu välistada linnaeestlaste ja üldse linnakultuuri osa rahvakultuuris. Siin on tegemist küll liiga kitsa ja piiratud lähenemisega. Vastava mõiste määratlemisel oleks siingi otstarbekas lähtuda mõistest «ethnos» (vt. viide 7). Rahvakultuuri all tuleks mõista feodaalse eesti rahva kultuuri tervikuna, mille loomisest võttis osa nii maamees kui linlane. Rahvakultuurile eelnes muinaskultuur, mille hõimulised erinevused kandusid ka rahvakultuuri. Viimane aga muutus väga erinevate tegurite mõjul, võttis vastu rohkesti mõjutusi naaberahvastelt, linnakultuurist. Ja XIX sajandi teisel poolel koos kodanliku rahvuse kujunemisega kasvas veelgi internatsionaalsete joonte erikaal ning rahvakultuur jäi üheks komponendiks kujunevale rahvuskultuurile. Nii võime rääkida eesti etnokultuuri kolmest arenguetapist.

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ВОЛЬНЫХ СЕЛЬСКИХ КУСТАРЕЙ-РЕМЕСЛЕННИКОВ В ЭСТОНИИ В XVIII ВЕКЕ

Ю. Линнус

Резюме

В XVIII веке основную массу сельского населения Эстонии составляли крепостные крестьяне. Но наряду с ними в деревнях жили и так называемые вольные люди (*Freie Leute*), которые в своем большинстве были неэстонского происхождения (финны, шведы, немцы, русские). Эти вольные люди проживали преимущественно на северной и западной территории Эстонии, составляя здесь, например, в 1782 году 3,5% от общего числа местного сельского населения в целом (табл. 1). Среди них преобладали мастера-ремесленники, причем на северном участке количество их колебалось в пределах 250—600 человек (табл. 2, 3), а на южном — в пределах 75—320 человек. На основании таковых ревизий, а также подушных ревизских сказок можно определить не только местожительство этих вольных людей, но и их этническое происхождение (табл. 4, 5).

Среди финнов было больше всего ткачей, портных, сапожников, токарей и столяров (табл. 6), причем, переселяясь из Финляндии, они оседали на жительство обычно в Вирумаа и Хярьямаа, но их сыновья селились уже и на других участках — в Ярвамаа, Ляанемаа, а отчасти также и в южной части Эстонии. Обучение мастерству происходило в Финляндии, но некоторые из них получили выучку в Таллине или же у кого-либо из местных мастеров. Шведские ремесленники прибывали из Швеции или же из соседних участков поселения прибрежных шведов — среди них чаще всего встречаются сапожники, ткачи и кузнецы (табл. 7). Число ремесленников-немцев значительно возрастает в последнюю четверть XVIII века, они приезжают сюда или из Германии (больше всего с территории северной Германии), или же из соседних участков Прибалтики. Как правило, все эти вольные люди были прекрасными мастерами своего дела, получившими основательную выучку приблизительно по тридцати различным видам ремесла. Но основная масса немецких ремесленников работала в качестве ткачей, портных, сапожников, кузнецов, столяров и шорников, т. е. по семи специальностям (табл. 8, 9). Русских ремесленников, занимавшихся отхожими промыслами, в Эстонии было довольно много, но упоминания, сведения о них в архивных источниках носят чисто случайный характер. Известно, что на мызах восточной Эстонии работали посезонно русские мастера по обжигу кирпича, строители-плотники, каменщики, гончары, дубильщики и др. (табл. 10, 11).

Среди вольных людей встречались и эстонцы, которые для удостоверения своего вольного положения должны были предъявлять выданную помещиком отпусковую грамоту. Большая часть их жила в Эстляндской губернии, занимаясь преимущественно такими ремеслами, как портняжничество, кузнечное дело и ткачество (табл. 12, 13).

Нередко установление этнического происхождения ремесленников-кустарей из-за недостатка данных установить невозможно, но в большинстве случаев неэстонские имена и фамилии свидетельствуют о том, что мы имеем дело с иностранцами. Среди этой группы ремесленников неясного этнического происхождения больше всего ткачей, сапожников, кузнецов и портных (табл. 14, 15).

Вольные ремесленники оказали заметное влияние прежде всего в тех местностях, где они проживали в большом количестве и более продолжительное время. Понятно, что именно в Северной Эстонии в XVII—XVIII веках в жизнь и быт местного эстонского крестьянства входят такие новые явления, которые характерны для прибалтийской немецкой городской культуры (полосатые юбки, шляпы-котелки, растительный орнамент и др.), придавая местной народной культуре более интернациональный характер. Проводниками этой городской культуры и следует считать вольных ремесленников-кустарей. Сельское население южной Эстонии было этнически значительно более монолитным, вольных ремесленников иностранного происхождения на этой территории было незначительное количество. Поэтому именно здесь более продолжительное время сохранялись традиционные формы эстонской народной культуры. Следует отметить, что при изучении специфики народной культуры необходимо уделять более серьезное внимание данным этнической демографии, которые помогают правильно понять процесс формирования местных культурных традиций.

DIE ETHNISCHE HERKUNFT DER FREIEN LANDHANDWERKER ESTLANDS IM XVIII. JH

J. Linnus

Zusammenfassung

Im XVIII. Jh. bestand die estnische Landbevölkerung überwiegend aus leibeigenen Bauern. Daneben gab es auf dem Lande sog. freie Leute meist fremder (finnischer, schwedischer, deutscher, russischer) Herkunft. Die freien Leute wohnten hauptsächlich in Nord- und Westestland, wo sie beispielsweise 1782 3,5% der Landbevölkerung bildeten (Tab. 1). Die meisten von ihnen waren

Handwerker. In Nordestland betrug ihre Zahl etwa 250—600; in Südostland 75—320 (Tab. 2—3). Die Hakenrevisionen und die Seelenverzeichnisse erlauben den Wohnort (Kirchspiel, Gutshof) und die ethnische Herkunft (Tab. 4—5) der freien Handwerker festzustellen.

Unter den Finnen gab es am meisten Weber, Schmiede, Schneider, Schuster, Drechsler und Tischler (Tab. 6). Die aus Finnland Kommenden liessen sich namentlich in den Gebieten Viru- und Harjumaa nieder, ihre Söhne wählten den Wohnsitz auch in den Gebieten Järva- und Läänemaa sowie vereinzelt in Südostland. Ein Teil der Handwerker war in finnischen Städten angelernt worden, andere eigneten sich ihre Kenntnisse in Tallinn oder bei ortsansässigen Meistern an. Die Schweden stammten aus ihrer Heimat oder aus den von Schweden besiedelten estnischen Küstengebieten. Meist betätigten sie sich als Schuster, Weber und Schmiede (Tab. 7). Der Anteil der deutschen Handwerker wuchs auf dem Lande besonders im letzten Viertel des XVIII. Jh. Teils stammten sie aus Deutschland (besonders aus den norddeutschen Gauen), teils aus den Städten des Baltikums. Meist besaßen die Handwerker eine gute Ausbildung, sie wirkten auf insgesamt rund 30 Arbeitsgebieten. Die Deutschen jedoch beherrschten überwiegend nur sechs Arten des Handwerks (Weber, Schneider, Schuster, Schmied, Tischler, Sattler; Tab. 8—9). Estland wurde von zahlreichen russischen umherwandernden Handwerkern aufgesucht, in den Archivalien sind sie aber recht zufällig erfasst worden. Hauptsächlich auf den ostestnischen Gutshöfen arbeiteten russische Ziegelbrenner, Zimmerleute, Gerber, Maurer, Fassbinder usw. (Tab. 10—11). Unter den freien Leuten gab es auch Esten, die einen vom Gutsherrn ausgestellten Freibrief besitzen mussten. Die freien Esten lebten überwiegend im Gouvernement Estland (in Nordostland), unter ihnen war stärker das Amt des Schneiders, Schmieds und Webers verbreitet (Tab. 12—13). Recht oft bleibt die ethnische Herkunft des freien Mannes ungeklärt, da die vorhandenen Angaben recht knapp sind. Meist tragen sie nichtestnische Vor- und Nachnamen und sind offensichtlich auswärtiger Herkunft. Unter ihnen gibt es mehr Weber, Schuster, Schmiede und Schneider (Tab. 14—15).

Der Einfluss der freien Handwerker ist grösser in jenen Gegenden, wo sie in grösserer Zahl und über eine längere Zeit hinweg lebten. Im XVII.—XVIII. Jh. übernahm die nordestnische Landbevölkerung als erste eine Reihe neuer Kulturerscheinungen, die ursprünglich der baltendeutschen städtischen Kultur (Korbmütze, Blumenmuster, gestreifter Rock usw.) eigen waren. Im Ergebnis eignete sich das dortige Gebrauchsgut zahlreiche internationale Züge an. Die Verbreitung dieser städtischen Kultur auf dem Lande erfolgte teils gerade durch die freien Leute. Die südostnische Landbevölkerung war in ethnischer Hinsicht bedeutend einheitlicher,

dort gab es wenig freie Leute fremder Herkunft, daher behaupteten sich die alten traditionellen Erscheinungen der Volkskultur bedeutend länger. Bei der Erforschung der Volkskultur soll in wesentlich grösserem Umfang als bisher die ethnographische Demographie beachtet werden, denn auf diesem Weg ist die Entstehung der lokalen Kulturtraditionen richtig zu verstehen.